

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

На правах рукописи

УДК: 901

ББК: 63.2

Б - 916

БУРХОНОВ САИДОРИФ САИДМУХАМАДОВИЧ

**ОТРАЖЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ
ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ
НАЗИДАТЕЛЬНЫХ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ XI-XII вв.**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук
по специальности 6.1.5 – Историография, источниковедение и методы
исторического исследования

ХУДЖАНД – 2026

Работа выполнена на кафедре истории таджикского народа Государственное образовательное учреждения Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова

Научный руководитель:	Бобоев Юсуф Абдулхатович - кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и обществоведения ГОУ «Педагогический колледж ХГУ имени академика Бободжона Гафурова».
Официальные оппоненты:	Муллоджонов Сайфулло Кучакович - доктор исторических наук, профессор кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии Таджикского национального университета Сайнаков Сайнак Парпишоевич - кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедры истории таджикского народа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни
Ведущая организация:	Государственное образовательное учреждение «Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики»

Защита диссертации состоится «26» июня 2026 г. в 9:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-082, действующей при ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава» (адрес: Республика Таджикистан, 735140, город Бохтар, ул. Айни, 67). E-mail: mahmadullojalilov@mail.ru; номер телефон учёный секретарь 904-11- 02- 66.

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в научной библиотеке Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава и на сайте www.btsu.tj

Автореферат разослан « ____ » _____ 2026 года.

Ученый секретарь

Диссертационного совета,

кандидат исторических наук

Джалилов М.Ш.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Таджики наряду с другими ираноязычными народами внесли значительный вклад в сокровищницу мировой культуры. Недаром десятки памятников материальной и духовной культуры этих народов внесены в список всемирного материального и нематериального наследия ЮНЕСКО. В изучении истории и культуры таджиков, важное место занимают письменные источники. К письменным источникам относятся и литературные произведения. Зародившись в IX веке и будучи неотъемлемой частью духовной культуры, персидско-таджикская литература в последующие три века вместе с другими отраслями культуры достигла доселе небывалых высот. В равной мере стали развиваться поэзия и проза, появились новые литературные жанры, в том числе этико-дидактические прозаические произведения. Среди огромного количества трудов в этом жанре достойное место занимают «Кабус-наме» Унсурмаали Кайкавуса, «Сиясат-наме» Низам ал-мулька, «Насихат-уль-мулук» Имама ал-Газали и «Чахор макола» Низами Арузи Самарканди. Несмотря на свою принадлежность к литературе, эти произведения являются кладом информации по истории и культуре таджикского народа. Поэтому, они избраны нами в качестве объектов диссертационного исследования.

После обретения независимости Таджикистана, изучение, возрождение и популяризация славной истории, богатой и самобытной культуры таджиков получило новый импульс. Именно поэтому Основатель мира и национального единства – Лидер нации Эмомали Рахмон, поставил перед учеными страны решение следующей задачи: «С учётом условий развития нашего независимого суверенного государства, важной задачей учёных страны является исследование славной истории нации, проблем философии, литературы, богатой и многогранной культуры таджиков, укрепление статуса государственного языка и поддержание его в чистом и незапятнанном виде, облагораживание языка повседневного общения, возрождение и воссоздание

научного таджикского языка, почитание исторических ценностей, достойное представление мировому сообществу достижений наших предков» [169].

На этих словах Лидера нации и базируется актуальность настоящего диссертационного исследования, которая чрезвычайно широка и диктуется следующими соображениями:

1. Исследуемые назидательные историко-литературные произведения до сих пор не изучены в качестве исторических источников, по ним не проведено комплексное историко-сравнительное исследование. Изучение и введение в научный оборот их сведений позволят восполнить достижения таджикской историографии в изучении средневековой истории и культуры таджикского народа.
2. На примере изучаемых сочинений можно еще раз утвердить, что литературные произведения также могут выступить в роли исторических источников, ибо они несут в себе определённый историко-культурологический материал, которым нельзя пренебрегать. Именно поэтому, данная работа может послужить примером для изучения других историко-литературных произведений в историко-культурологическом контексте.
3. В настоящее время в историографии некоторых тюркоязычных стран намечается тенденция уменьшения вклада таджиков в историко-культурное развитие, сложении этнокультуры и исторической общности Центральной Азии. Исследование по теме диссертации позволит показать роль таджиков в государственном управлении тюркоязычных династий, цивилизационное воздействие традиций государственности и других сфер материальной и духовной культуры таджиков на другие народы, заселявшие Мавераннахр и Хорасан в тот период.
4. Исходя из того, что на современном этапе таджикской государственности придается большое значение обогащению таджикского языка и возрождению языковых традиций как одной из главных национальных святынь, изучение и введение в научный оборот в качестве историко-

культурных источников средневековых исторических, географических, литературных произведений и научных трактатов, написанных на персидско-таджикском языке, является своевременным и необходимым.

5. На современном этапе таджикской государственности необходимо принять во внимание и возрождать традиции государственности предков, что позволит создать условия для укрепления Таджикистана в качестве цивилизованного, светского и демократического государства с сохранением и подчеркиванием собственной самобытности. Сведения исследуемых произведений смогут сыграть важную роль для достижения этих целей.
6. В современном быстро меняющемся мире и при воздействии всеохватывающей глобализации, необходимо возрождение духовных ценностей, народных промыслов и традиций, что в свою очередь послужит для ознакомления мирового сообщества с богатой культурой таджиков, самобытным укладом их жизни. Для выполнения этих задач помогут сообщений авторов объектов настоящей диссертации о материальной и духовной культуре таджиков.

Степень разработанности темы. Используемую в настоящей диссертации научную литературу тематически можно разделить на три группы.

Первая группа исследований, использованных в нашей диссертации, включает работы сугубо историко-культурологического характера, в которых объектом исследования являются рассматриваемые назидательные историко-литературные произведения, или же их сведения использованы в качестве основных источников и сыграли немаловажную роль в освещении предмета исследования этих работ.

В этом направлении нами использованы фундаментальные исследования А.Крымского, В.В.Бартольда, С.Г.Агаджанова и Е.А.Бертельса, таджикских исследователей С.Айниддина, Х.Камола, С.Муллоджона, А.Холики, А.Хуросони и Дж.Назри, Ю.Бобоева, Д.Раджабовой, Ф.Хусенова,

предисловия и вступительные статьи к некоторым изданиям объектов нашей диссертации, авторами которых являются М.Казвини, М.Муин, Б.Н.Заходер, Дж.Хумои, научные статьи С.И.Баевского и З.Н. Ворожейкиной, Ю.Пауля, А.А.Хисматуллина, Р.Рахмони, Х.Амуйи и М.Калонтари, А.Саидова и многих других исследователей.

Вторую группу исследований по теме нашей работы составляют труды по истории и культуре таджикского народа, которые соотносятся с различными вопросами настоящей работы и имеют огромное значение для определения ценности сообщений авторов изучаемых произведений в качестве исторических источников.

Из большого количества исследований существующих в этом направлении, нами использованы фундаментальные работы «Таджики» академика Б.Гафурова, «Государство Саманидов» и «Таджикский феномен: история и теория» академика Н.Негматова, «Исламская культура и цивилизация в саманидских владениях» М.Ноджи, «Мусульманский ренессанс» А.Меца, «Государство Хорезмшахов-ануштегинидов» З.Буниятова, «Жизнь и труды Беруни» П.Булгакова, многотомное академическое издание «История таджикского народа», коллективная монография А.Беленицкого, И.Бентовича и О.Большакова «Средневековый город Средней Азии», а также исследования М.Шарипова, М.Шарифовой, С.Баззаза и Х.Тавассули .

В третью группу вошли исследования из области общественно-гуманитарных и социальных наук, где изучаемые нами произведения выступают в роли объекта исследования, и их тематика так или иначе примыкает к предмету нашей диссертации.

На ряду этих работ можно перечислить исследования правоведов Ш. Сатывалдиева, И. Буриева, Н. Бобоевой, А. Куканова, И.Сафарова, философов С.Афгонова, Р.Усанова, А. Абдулатипова, Г. Сайдуллаевой и Х. Камоловой, филологов Г.Турсунова, С.Абдукодирзода, Х.Муродова, педагогов и экономистов К.Ходжаева, З.Ахмедовой, М.Алиева,

И.Бобокалонова.

Связь диссертации с программами (проектами) и научными темами.

Диссертационное исследование подготовлено в рамках разработки и внедрения перспективного плана научно-исследовательской работы кафедры истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова» «Актуальные проблемы истории и культуры таджикского народа с древнейших времен до наших дней на период 2021-2025 гг.» (протокол №5 от 28.12.2020 года.).

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИССЕРТАЦИИ

Цель и задачи исследования. Целью диссертационного исследования является проведение источниковедческого анализа произведений Унсурмаали Кайкавуса «Кабус-наме», Низам ал-мулька «Сиясат-наме», Мухаммада Газали «Насихат-уль-мулук» и Низами Арузи Самарканди «Чохор макола», а также выявление значимости этих памятников в изучении истории и культуры таджикского народа и введение в научный оборот исторических сведений из них, которые отсутствуют в других источниках.

Исходя из сказанного, в диссертационном исследовании поставлены следующие задачи:

- выявить значение и достоверность сведений авторов изучаемых произведений о политических событиях исследуемой эпохи;
- проанализировать взгляды авторов произведений на личность правителя и его достохвальные качества;
- определить важность приведенных рассказов о правителях в выявлении роли царя в культуре управления государством;
- исследовать значимость сообщений из исследуемых назидательных историко-литературных произведений о роли государственных чиновников в культуре управления государством;
- показать ценность сведений авторов выбранных произведений при изучении материальной культуры таджикского народа;

- выявить достоверность рассказов о деятелях науки и культуры, установить важность этих рассказов в определении состояния науки и литературы рассматриваемой эпохи;
- провести сравнительный анализ сведений из «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чохор макола» об истории и культуре таджикского народа.

Объектом исследования являются назидательные персидско-таджикские историко-литературные произведения XI-XII вв.: «Кабус-наме» Унсурмаали Кайкавуса, «Сиясат-наме» Низам ал-мулька, «Насихат-уль-мулук» Мухаммада Газали и «Чохор макола» Низами Арузи Самарканди.

Предметом исследования выступают сведения из названных произведений о средневековой истории и культуре таджикского народа.

Этапы, место и период проведения исследования (исторические рамки исследования). Данное диссертационное исследование проводилось в три этапа на кафедре истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова».

Первый этап (2013-2015 гг.) – охватывает время учебы в аспирантуре названного университета по специальности 07.00.02– Отечественная история (история таджикского народа), выбор научного руководителя, диссертационной темы, составление плана работы, ознакомление с объектами диссертационной работы, сбор и систематизацию материалов по избранной теме и сдачу кандидатских экзаменов по предметам «История и философия науки», «Английский язык», публикацию статей и участие в конференциях.

На втором этапе (2016 по 2020 гг.) – были написаны введение и первая глава диссертации, принимались участие на республиканских и международных конференциях, опубликованы научные статьи.

Третий этап (2020 по 2025 г.) – охватывает написание второй главы и заключения диссертации, публикацию статей, участие на республиканских и международных конференциях, сдачу кандидатского минимума по

специальности, предварительное обсуждение и представление диссертации к публичной защите.

Географические рамки исследования охватывают пределы Западного Ирана, Хорасана и Мавераннахра. Эти территории входили в пределы введённого академиком Н.Негматовым термина «Исторический Таджикистан» обозначающий исконно-историческую территорию проживания таджикского народа [116, с.71].

Хронологические рамки диссертации, охватывают период от прихода к власти после арабского завоевания первых таджикских династий в начале IX веке и до 1156-1157 годов, времени написания «Чахор макола», самого позднего объекта нашей диссертационной работы. Однако, для полного освящения некоторых вопросов темы исследования, осуществлены исторические экскурсии в более ранние периоды, начиная от возвышения династии Бармакидов в середине VIII в.

Методологические и теоретические основы исследования базируются на использовании сравнительно-исторического, историко-теоретического и критическо-сопоставительного методов анализа, которые привели к достижению поставленных задач и к научному переосмыслению сведений из первоисточников.

Также в ходе диссертационного исследования были использованы научные методы познания, которые позволили дать объективную оценку материалам из других письменных памятников.

Источниковедческая база исследования чрезвычайно широка и условно разделена на три группы.

Первую группу составляют непосредственно объекты диссертационного исследования «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук», «Кабус-наме» и «Чахор макола». Они считаются выдающимися образцами персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведений, или же прозаической литературы.

В диссертации использованы персидские, таджикские и русские издания «Кабуснаме», «Сиясатнаме», «Насихат-ул-мулук» и «Чахор макола».

Ко второй группе источников диссертационной работы относятся сугубо исторические произведения, которые тематически делятся на три подгруппы - сочинения посвященные истории определенной местности, сочинения охватывающие всеобщую историю и сочинения повествующие о какой ни будь династии. Из числа этих произведений можно назвать – «Таърихи Бухоро» Абубакра Наршахи, «Таърихи Сиистон», «Зайн-ул-ахбор» Абусаида Гардези, «Таърихи Байхаки» Абульфазла Байхаки, «Таърихи Комил» Изуддина ибн Асира, «Таърихи Ямини» Абушшарафа Джурдофикони, «Табакоти Носири» Абуумара Джузджани, «Мурудж-уз-захаб» Абулхасана Масъуди.

Третью группу источников использованных в диссертации составили произведения имеющие историко-культурологический аспект и посвященные какой ни будь отдельной проблеме, географические дорожники, произведения энциклопедического характера, а также «фарханги» (словари) – «Одоб-ул-харб ва-ш-шуджоа» Мухаммада Муборакшоха, «Наврузнаме» Умара Хайяма, «Дастур-ул-вузара» Гиясиддина Хондамира, «Ал-фарадж баъд-аш-шиддат» Мухсина ат-Танухи, «Русум дар ал-халифа» Хилала ас-Саби и «Книга тысячи и одной ночи», «Осор-ул-бокия», «Китоб-ут-тафхим» и «Минералогия» Абурайхона Беруни, «Жизнеописание Абуали ибн Сино» Абуали Джузджани, «Сурат-ул-арз» Ибн Хавкала, «Книга масалик ва мамалик» Абуисхака Истахри, «Худуд-ул-олам» неизвестного автора, «Фарханги забони тоҷики», «Фарханги форси» Хусайна Амида и «Фарханги форси» Мухаммада Муина.

Научная новизна диссертации. Данная диссертационная работа является первым исследованием в исторической науке Таджикистана, в которой сделана попытка комплексного изучения «Кабус-наме», «Сиясатнаме», «Насихат-уль-мулук» и «Чахор макола» в качестве

источников по истории и культуре таджикского народа. В ней впервые в отечественной историографии:

- осуществлен обстоятельный научный анализ названных произведений в качестве источников по политической истории таджикского народа;
- названные произведения также рассмотрены в качестве источников по материальной и духовной культуре таджикского народа;
- проведен сопоставительный анализ сведений объектов исследования по вопросам истории и культуры таджикского народа;
- осуществлен сравнительный анализ сведений объектов работы относительно предмета исследования с таковыми сведениями других источников, прежде всего эпохи авторов произведений;
- выявлено значение названных произведений в качестве источников по истории и культуре таджикского народа;
- определена достоверность сведений исследуемых произведений по многим проблемам истории, духовной и материальной культуры таджикского народа, определенная часть из которых впервые введено в научный оборот.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Унсурмаали Кайкавус, Низам ал-мульк, Мухаммад Газали и Низами Арузи Самарканди не ставили перед собой целью освещения политических событий. Несмотря на фрагментарность, их сведения о политической жизни исследуемой эпохи порой носят уникальный характер.
2. Авторы произведений предписывают правителю ряд качеств, главными из которых считаются богобоязненность и справедливость, следуя которым он сможет добиться процветания государства и благосостояния подданных, а также снискать доброе имя в этом мире и найти спасение в потустороннем.
3. В исследуемых произведениях имеется много реальных рассказов из жизни правителей Саманидской, Буидской, Газневидской, Сельджукидской и Гуридской династий, которые создают цельную картину о роли царя в культуре управления государством.

4. Согласно авторам изучаемых произведений, бюрократический аппарат управления государством является необходимым звеном в культуре управления государством, которым правитель должен умело управлять.
5. Освещение материальной культуры не является целью авторов произведений, хотя их сведения об этой части культуры таджикского народа существенно дополняют аналогичные сведения из других средневековых письменных памятников различных жанров.
6. В исследуемых произведениях немало сведений уникального характера о материальной культуре таджиков.
7. Рассматриваемые произведения являются сокровищницей информации о деятелях науки и культуры, многие рассказы о которых не имеют аналогов в других книгах.
8. За исключением Низам ал-мулька вопросы религиозной жизни не считаются предметом изучения авторов других произведений. Однако этот факт не исключает наличия в них сведений, дающих важную информацию о влиянии и месте религии в культуре управления государством и в жизни общества.

Теоретическая и практическая значимость работы. Полученные в диссертационном исследовании результаты дополняют картину политической истории, материальной и духовной культуры таджикского народа в эпоху средневековья. Положения и выводы, полученные диссертантом в ходе исследования темы, могут служить научной основой для изучения других историко-литературных произведений в историко-культурологическом контексте. Сформулированные в диссертации положения и выводы могут быть использованы при написании учебно-методических пособий и чтении спецкурсов по истории таджикского народа, этнографии, культурологии, истории науки и литературы.

Кроме того, результаты исследования могут быть применены для подготовки управленческих кадров и госчиновников, возрождения и развития народных промыслов.

Степень достоверности результатов исследования заключается в опоре и анализе достижений отечественной и зарубежной исторической науки, адекватности методики исследования и личным участием автора на всех этапах исследования. Работа написана на основе большого количества исторического материала, полученного из различных источников которые дополняют друг друга. Изложение материала, заключения и предложения, научные выводы, новизна исследования, положения выносимые на защиту и рекомендации практического характера, публикация статей по теме диссертации исследованы, разработаны и доказаны непосредственно автором работы.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности (с пояснением и датой исследования). Тема диссертации была утверждена 26.02.2013 года, протоколом № 8 на заседании Ученого совета Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова.

Вторично с некоторыми изменениями тема диссертации утверждена решением Ученого совета ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова», протокол № 13 от 3.06.2024 года под названием «Отражение раннесредневековой истории и культуры таджикского народа в персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведениях XI-XII вв.» и представлена на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Она соответствует паспорту специальности ВАК при Президенте Республики Таджикистан по специальности 6.1.5 – историография, источниковедение и методы исторического исследования.

Диссертация обсуждена на расширенном внеочередном заседании кафедры истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» от 03.10.2025 гг., протокол № 2 и признана завершённой научно-исследовательской работой, соответствующей требованиям и критериям, установленным ВАК при

Президенте Республики Таджикистан к работам на соискание учёной степени, и рекомендована к публичной защите.

Личный вклад диссертанта в исследовании заключается в непосредственном участии на всех этапах написания работы, включая планирование и обосновании темы, составлении структуры диссертации, определении цели и задач, объекта и предмета, изучении объектов исследования и сопоставлении их сведений, поиска письменных источников и научной литературы, сборе и составлении результатов исследования, разработке и издании научных статей, обобщении полученных результатов и оформлении диссертации.

Апробация и внедрение результатов работы. Диссертация была обсуждена на расширенном внеочередном заседании кафедры истории таджикского народа ГОУ «ХГУ им. академика Б. Гафурова» (протокол №2, от 03.10.2025 г.).

Основные положения и некоторые результаты работы нашли свое отражение в 14 работах диссертанта, из них 5 в рецензируемых научных журналах, рекомендованных из перечня изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Минобрнауки Российской Федерации, а также в научных сборниках областных, республиканских и международных научно-теоретических и научно-практических конференций.

Структура и объем диссертации. Диссертационное исследование состоит из введения, трех глав, разделенных на семь параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы (192 наименований) и охватывает 188 страниц компьютерного текста.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обоснована актуальность темы и определена степень ее разработанности, обозначены объект, предмет, цель, задачи, хронологические и географические рамки, отражены методологическая и теоретическая основы, научная новизна и практическая значимость исследования. Здесь же проведен анализ источниковедческой базы работы,

сформулированы научные положения выносимые на защиту и приведены сведения об апробации результатов исследования.

Первая глава – **«Историографический и источниковедческий аспекты проблемы»** – состоит из двух разделов, где анализируются историографический материал и источниковедческая база исследования.

В первом разделе данной главы **«Историографический обзор исследуемой проблемы»** рассмотрена научная литература, которая охватывает или соприкасается с предметом диссертации. Согласно диссертанту объекты диссертации – «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чахор макола» являлись предметом изучения представителей различных отраслей общественно-гуманитарных и социальных наук, в том числе филологов и литературоведов, философов и педагогов, правоведов и политологов, жизнедеятельность и научное наследие их авторов рассмотрены учеными разных стран.

Однако, по мнению диссертанта ни в отечественной, ни в зарубежной историографии названные произведения до сих пор не изучены в качестве историко-культурологических источников и по ним не проведено комплексного исторического исследования. Поэтому, ввиду отсутствия монографий, книг и диссертаций по теме работы или по историко-культурологическим аспектам каждого из четырех произведений в отдельности, особое значение приобретают исследования, в решении проблем которых важное место отведено сведениям объектов диссертации.

Диссертационная работа Садриддина Айниддина является, едва-ли не единственным исследованием, вторая глава которой полностью посвящена изучению «Сиясатнаме» в качестве исторического источника.

Изучив монографии А.Крымского [104, с.63-196], В.Бартольда [69], С.Агаджанова [54; 55], Е.Бертельса [72], Х.Камола [98], С.Муллоджонова [153], А.Холики [113], Ю. Бобоева [73], Ф.Хусенова [166], Д.Раджабовой [156], А. Хуросони и Дж.Назри [133] диссертант подчеркивает, что в них объекты диссертации широко использовались для изучения

общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни Западного Ирана, Хорасана и Мавераннахр эпохи Аббасидов, Тахиридов, Саффаридов, Саманидов, Караханидов, Газневидов, Сельджукидов и Гуридов. Указывая на то, что академик В.В.Бартольд часто апеллирует фактами из объектов его работы, прежде всего «Сиясатнаме» Низам аль-мулька, диссертант в подтверждение своих слов ссылается на следующие его слова: «Сочинение Низам ал-мулька, бесспорно, является главным источником для изучения политического строя восточно-мусульманских государств. Последние главы, посвященные исмаилитам, дают, кроме того, богатый исторический материал» [69,с.69].

Для выявления достоверности и значения сообщений объектов диссертации о политических событиях, экономического состояния, благосостоянии народа, социальной жизни и уровня культуры изучаемой эпохи неоценимую помощь оказали сугубо исторические и культурологические исследования. В фундаментальных исследованиях Б.Гафурова [85], Н.Негматова [116;117], М.Ноджи [118], А.Меца [110], З.Буниятова [79], Г.Леммлейна [104], многотомном академическом издании «История таджикского народа» [95], коллективной монографии А.М.Беленицкого, И.Б.Бентовича и О.Г.Большакова [96] в ходе исчерпывающего изучения и изложения названных проблем, часто использовались сведения «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чахор макола».

Диссертантом указано, что большой пласт сведений авторов объектов его работы о традиции таджикской государственности, прежде всего о личности, статусе, качествах и добродетелях правителя, компетенциях и обязанностях дворцовых и госчиновников нашли свое отражение в исследованиях знатоков истории государства и власти, правоведов Ш. Сатывалдиева [153], И. Буриева [78], Н. Бобоевой [148], А. Куканова [152], И.Сафарова [160], философов С.Афгонова [145], Р.Усанова [163], А. Абдулатипова [143], Г. Сайдуллаевой [158] и Х. Камоловой [151] .

В филологических исследованиях Г.Турсунова [162], С.Абдукодирзода [142], Х. Муродова [153] и ряда других исследователей на основе сведений средневековых источников, в том числе объектов диссертации рассмотрены вопросы традиции появления жанра андарзнаме и её развитие, отражение исмаилизма и других религиозных сект в литературе, наличие информации об исторической ономастике и этнографической лексики в названных произведениях и другие вопросы историко-культурологического характера.

Диссертантом дан анализ исследований по истории педагогики и истории экономики, в которых также использованы материалы «Кабус-наме» и «Насихат-уль-мулук» [75;144;165].

В этой части работы анализированы многочисленные научные статьи, которые тоже сыграли важную роль для решения поставленных задач. Особо подчеркнута важность предисловий и вступительных статей к некоторым изданиям объектов работы, дающие исчерпывающую информацию не только об источнике, но и о её историко-культурном значении [10; 35; 38].

Во втором разделе первой главы **«Источниковедческая база исследования»** обобщены основные источники исследуемой проблемы.

В ней отмечается, что основными источниками работы являются «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чохор макола», ибо они избраны в качестве объектов диссертации. Будучи выдающимися памятниками средневековой персидско-таджикской прозаической литературы, в то же время они содержат колоссальный материал по истории и культуре таджикского народа.

Диссертант отмечает, что он использовал персидские, таджикские и русские издания «Кабус-наме» [18;17;16;20;172], «Сиясат-наме» [26; 28; 29;30;40;31;32;33;38], «Насихат-уль-мулук» [10;11;8] и «Чохор макола» [34;36;37;35].

Диссертант характеризует «Кабус-наме» как энциклопедию культурной антропологии, «Сиясат-наме» называет энциклопедией по управлению государством и выдающимся памятником таджикской

политической мысли, «Насихат-уль-мулук» считает энциклопедией для изучения традиций таджикской государственности а «Чахор макола» энциклопедией истории жизни средневекового города, нравов и обычаев её жителей.

Все они содержат огромный, нередко уникальный материал о политической и социально-экономической жизни, материальной и духовной культуре таджикского народа в эпоху средневековья.

Подчеркивается, что с целью проведения сопоставительного анализа и выявления достоверности сведений их авторов по перечисленным вопросам, в диссертации использован целый ряд первоисточников которые изобилуют той или иной информацией по теме работы.

Особняком в этом ряду стоят сугубо исторические произведения, написанные в свое время как на арабском, так и на персидско-таджикском языках. Диссертантом подвергнуты анализу весь пласт сведений о перечисленных проблемах содержащихся в трудах Мухаммада Джарира Табари «История пророков и царей» («История Табари») [173], Абульхасана Масъуди «Мурудж-уз-захаб ва маодин-уль-джавохир». [21], «Китаб ал-каmil фи-т-тарих» («Полный свод истории») [13], Абубакра Мухаммад ибн Джаъфар Наршахй «История Бухары» [25], Абушшарафа Джурфодикони «Перевод Яминовой истории» [50], Абульфазла Байхаки «История Байхаки» [1;2], Абусаида Гардези «Зайн-ул-ахбор» [9], анонимного автора «История Систана» [40;41;42] и Минходжуддина Джузджони «Табакоти Носири» [49].

В этом разделе также отмечается, что «Одоб-ул-харб ва-ш-шуджоа» Мухаммада Муборакшоха [24], «Дастур-ул-вузара» Гиясиддина Хондамира [46], «Ал-фарац баъд-аш-шиддат» Мухсина ат-Танухи [177], «Русум дар ал-халифа» Хилала ас-Саби [176], а также сборник рассказов «Книги тысячи и одной ночи» [23], помимо сведений об исторических событиях и культуре таджикского народа, содержат также огромный материал для изучения традиций таджикской государственности.

Диссертант указывает на тот факт, что в ходе рассмотрения отражения вопросов материальной и духовной культуры таджикского народа в объектах работы и выявления значения их сведений, он прибегал к помощи произведений сугубо энциклопедического, культурологического и этнографического характера, географических сочинений и словарей. Из их числа он упоминает «Наврузнаме» Умара Хайяма [45], «Осор-ул-бокия» [5;6], «Китоб-ут-тафхим» [3;4] и «Минералогия» [7] Абурайхона Беруни, «Жизнеописание Абуали ибн Сино» Абуали Джузджани [12], «Сурат-ул-арз» Ибн Хавкала [14], «Книга масалик ва мамалик» Абуисхака Истахри [15], «Худуд-ул-олам» неизвестного автора [48], «Фарханги забони тоҷики» [43;44], «Фарханги форси» Мухаммада Муина [174] и «Фарханги форси» Хусайна Амида [171].

Вторая глава – **«Отражение политической истории и культуры управления государством в персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведениях»** - состоит из трех разделов.

В первом разделе – **«Сведения авторов произведений о политических событиях»** рассмотрен весь спектр информации о политических событиях содержащихся в изучаемых работах Унсурмаали Кайкавуса, Низам ал-мулька, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди. Диссертант отмечает, что бурное развитие персидско-таджикской исторической науки продолжалось и в XI–XII вв. В эти века количество исторических сочинений, написанных ираноязычными историками на родном языке, почти сравнялось с аналогичными трудами на арабском языке. Диссертант придерживается позиции, согласно которой в отличие от выдающихся памятников персидско-таджикской историографии данной эпохи к каковым он причисляет «Шахнаме» Абулькасыма Фирдоуси, «Зайн-уль-ахбор» Абусаида Гардези и «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки, авторы «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чахор макола» не ставили перед собой целью изучение и описание политической истории. Однако, в их трудах содержится немало сведений об общественно-политической жизни таджикского народа,

которые различаются хронологией событий, объемом, тематикой и методом преподнесения материала.

Подвергнув тщательному анализу сведения названных авторов по политической истории таджикского народа и сопоставив их с аналогичными сообщениями других письменных источников, диссертант констатирует, что ни одно из исследуемых произведений не является чисто историческим трактатом. Кроме того, - пишет он, - ни один из перечисленных авторов не ставил перед собой цели осветить политические события независимо от времени и места их происхождения, а сведения о политической истории региона, встречающиеся в их произведениях, за редким исключением, в основном носят фрагментарный характер. Основная масса этих сведений охватывают часть какого-либо исторического события и дополняют данные других авторов. Хотя эти сведения и охватывают большой промежуток времени, в диссертации учитывая её хронологические рамки, рассмотрены события начиная от выхода на политическую арену Бармакидов до середины XII в. Указывая на некоторые ошибки хронологического и антропонимического характера сообщений Унсурмаали Кайкавуса, Низам ал-мулька, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди, автор вместе с тем отмечает их уникальность.

Второй раздел второй главы диссертации называется **«Некоторые взгляды авторов произведений на личность и достохвальные качества правителя»**. В ней тщательному анализу подвергнуты видение авторов произведений относительно влияния личности и похвальных качеств правителя в системе культуры управления государством. Диссертант упоминает, что вклад предков таджикского народа в исторический процесс создания и развития государственности, прежде всего, кроется в культуре управления государством, которая оказала большое влияние на соседние государства и была заимствована многими народами. Наглядным примером в этом вопросе считается государственный строй, созданный Ахеменидами, который был заимствован и усовершенствован Сасанидами и Саманидами, а

также был перенят Арабским халифатом, Тахиридами, Буидами, Газневидами Караханидами, Сельджукидами и Гуридами.

В этой связи интересен тот факт, что во всех названных государствах, независимо от того, находилась ли у власти ираноязычная династия или нет, использовалась культура управления и традиции государственности предков таджикского народа.

Основным источником для изучения данного вопроса являются письменные источники. Особняком среди которых стоят объекты диссертационного исследования. Написанные, за исключением «Кабус-наме», в жанре «поучения владыкам», остальные три произведения являются кладом информации о традициях таджикской государственности. Огромный пласт сообщений по данному вопросу содержится и в «Кабус-наме», хотя книга написана в жанре наставления подрастающему поколению.

Необходимо подчеркнуть, что их авторы высказывают суждения по различным проблемам культуры управления и государственной власти – о личности и статусе правителя, визиря и других должностных лиц государственного чиновничье-административного аппарата, формировании государственных органов, принципах подбора кадров, правах и обязанностях государственных чиновников.

Все эти огромные по объему сведения можно условно разделить на две части – теоретическую и практическую. К первой части относятся общественно–политические взгляды авторов произведений на различные стороны государственного управления, сформулированные в виде наставлений правителю. Ко второй части следует отнести все истории и рассказы, приведенные авторами в подтверждение своих взглядов.

Взгляды наших авторов зиждятся на идее, согласно которому основу государственной власти составляет монархическая форма правления, где правитель имеет абсолютную власть и неограниченные

права, а все остальные слои общества должны ему беспрекословно подчиняться. Отсюда вытекает заключение, в соответствии с которым от его личности, умения царствовать, богобоязненности и человеческих черт зависело если не все, то многое, порой благосостояние государства и народа. Однако, согласно их мировоззрению власть зиждилась, а после распространения ислама – ограничивалась религиозными законами. Эта идея повсеместно прослеживается во исследуемых нами произведениях.

Осю достохвальных качеств правителя авторы произведений считают справедливость, вокруг которого витают благородные качества, умения и поступки. В объектах исследуемых произведениях эталоном справедливости признаны деяния Исмаила Самани. Согласно профессору С.Абдуллоеву: «В освещении Исмаила Самани, источники использовали эпитет «Справедливый», которым он и прославился в сознании и памяти народа. Исмаил Самани – единственный правитель после Хусрава Ануширвана, удостоенный прозвища «Справедливый»» [53, с.12].

Кроме него часто добрым словом упомянуты Тахир ибн Абдуллах и Махмуд Газневи.

Квинтэссенцией взглядов авторов изучаемых нами произведений по проблеме личности и достохвальных качеств правителя является то, что они хотя по содержанию и схожи, однако как по объему, так и по широте охваченных вопросов освещены неодинаково. Кроме этого, суть взглядов Кайкавуса, Низам ал-мулька, Газали и Низами Арузи на эту тему можно приблизительно сгруппировать в семь свойств, которые необходимы правителю: богобоязненность, соблюдение норм шариата, справедливость, властность, щедрость, памятьливость, терпение и правдивость. Изложение собственного видения этого вопроса наши авторы разработали на основе многочисленных примеров, как вымышленными – нередко из жизни представителей доисламских ираноязычных династий, так и реальными -

часто из жизни правителей своей эпохи. В их трудах нередко встречаются одни и те же рассказы, хотя и в несколько измененной форме.

В третьем разделе второй главы работы – **«Авторы произведений о роли государственных и придворных чиновников в культуре управления государством»**, на примере визиря, надима, дабира, амиля, хаджиба, сипахсалара и казия исследованы взгляды Унсурмаали Кайкавуса, Низам ал-мулька, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди на роль государственных и придворных чиновников в системе управления государством.

Диссертант с опорой на сведения объектов работы подчёркивает, что существующий многочисленный чиновничий аппарат в системе институтов государственного управления на территории Исторического Таджикистана несмотря на свое полное подчинение верховному правителю, играл не последнюю роль в культуре управления государством.

Во главе всего придворного и государственного чиновничьего аппарата стоял визирь, второе лицо в государстве. Личность, деловые качества и деятельность визиря имели огромное значение для благосостояния страны и результатов правления царя. Рассматривая вопрос о важности визиря в государственном управлении, диссертант опирается также на слова Низам аль-мулька который писал: «Хороший визирь доставляет государю доброе имя и добрую славу. Все те государи, которые стали великими, которых будут поминать добром до дня восстания из мертвых, все они имели добрых визирей» [27, с.233; 33, с.128; 38, с.173].

По выражению иранской исследовательницы Маъсумы Ахмадифар, - пишет диссертант: «Порой в истории государственности иранцев единение двух высших институтов государственной власти – царства и визирства, порождало близнецов, в лице венца с троном и пера с чернильницей» [62, с.570].

В объектах диссертации, кроме «Чахор макола» ролю и месту визиря в культуре управления государством посвящены отдельные главы, в которых

рассмотрен весь спектр вопросов связанных с данной проблемой. Авторы произведений считают, что имена великих правителей сплетены с именами великих визирей. Опираясь на данную их позицию, невольно возникает мысль, о том, что порой невозможно определить, кто-же сыграл главную роль для процветания государства – правитель или визирь?

Много и добрым словом, - пишет диссертант, - в произведениях упомянуты визири из дома Бармакидов. В доказательство своих слов он приводит следующие слова Мухаммад аль-Газали, который считал деятельность Бармакидов примером подражания для других государственных чиновников высочайших рангов, прежде всего визирям: «И из чудес времени - история рода Бармакидов, которым не было равных в целом мире по щедрости, великодушию и добрым делам. И в их власти было большинство главных областей и высоких постов. Но после того как их род прервался, испортились дела министерские и утратило служение султанам свое великолепие и блеск...» [10, с.100; 11, с.90; 8, с.104].

Из современных авторов визирей в черед мудрых, достойных, благородных и компетентных перечислены представители семейства Баламидов и прежде всего Абульфазл Балъами, визири газневидов Ахмед ибн Хасан ал-Мейменди, буидские визири Сахиб Исмаил ибн Аббад, султана визир сельджукидов Абунаср Кундури и Низам ал-мулька.

В диссертации также проанализированы сведения объектов работы о надиме. Требованиям к личности, знаниям и умениям которого в «Кабуснаме» и «Сиясатнаме» отведены отдельные главы. В них, а также в коротких упоминаниях Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди перечислены более тридцати полномочий, качеств, привилегий и компетенций этого архиважного дворцового чиновника.

Согласно диссертанту, одним из различий объектов диссертации по рассматриваемому вопросу является наличие или отсутствие отдельной главы повествующей о какой ни будь придворной или государственной должности.

Так, если в «Чахор макола» должности визиря и надима не отведены отдельные главы, то должность дабира в ней освящена всесторонне и по сравнению с другими произведениями пространно. Его сведения относительно дабира условно можно разделить на три направления – качества, умения и обязанности, рекомендации и наставления.

Наставляет и предъявляет строгие требования к дабиру и Унсурмаали Кайкавус, посвятившей этому вопросу отдельную главу в своем труде.

Мухаммад Газали тоже высоко ставит должность дабира, но не говорит об этом открыто, а передаёт свои мысли путем восхваления пера, который по его мнению показывает уровень воспитанности образованных людей и их капитала в виде знаний. Вместе с тем, он ссылаясь на мудрецов и прежних правителей предъявляет писцу владеть десятью навыками.

В диссертации также подвергнуты анализу сведения Низам ал-мулька и Унсурмаали Кайкавуса об амиле. Из исторических источников становится ясно, что амили правили провинцией, областью и даже рабатов, а также были чиновниками ведавшими статьями дохода государственного казначейства и были ответственными за сбор налогов.

Согласно диссертанту, оба автора наставляют правителя о постоянном контроле деятельности амилей и их строгого наказания в случае злоупотребления властью. Однако, этот вопрос гораздо шире рассмотрен в «Сиясатнаме». В ней помимо контроля и наказания амилей, говорится также о предотвращении концентрации в руках амиля нескольких должностей, их ротации каждые два-три года и их полном подчинении визирю.

Низам ал-мульк и Унсурмаали Кайкавус подкрепляют свои мысли о деятельности амиля приводя несколько рассказов, из жизни амилей свой эпохи.

В диссертации подчёркивается, что по мнению авторов произведений хаджиб также является одним из важнейших должностей при дворе средневековых мусульманских правителей. На основе определенной информация о хаджибе почерпнутом из объектов работы, диссертант

приходит к мнению, что хаджиб выполнял функции привратника (хаджиб ворот), дворцовой и личной охраны правителя, устроителя дворцовых церемоний, командира войска стоящего по чину между хейлбаши и сипахсаларом, а также командующего личной гвардией правителя.

Рассмотрена в диссертации также должность сипахсалара. Из объектов диссертации этой должности уделено внимание только в «Кабуснаме». В отдельной главе Кайкавус в назидательной форме прежде всего говорит о личности, достоинстве и качествах сипахсалара, обрисовывает его отношения с военачальниками и воинами, правила ведения боя, и управление войском во время битвы. Помимо этого, в рассказах о сипахсаларах имеется информация, которая в других источниках не встречается. Например, из нижеприводимого рассказа Кайкавуса вытекает, что Амр ибн Лейс был слеп на один глаз. Рассказывают, пишет, Кайкавус, что однажды Амр ибн Лейс захотел играть в чавган. Однако, один из сипахсаларов Азхари Хар воспротивился ему в этом. На вопрос Амра, почему ему нельзя играть в чавган? Азхар ответил следующими словами: «Потому что у нас два глаза, если нам мяч попадет в глаз, мы ослепнем на один глаз, а один глаз останется, которым мы сможем смотреть на ясный мир. А у тебя один глаз, если по несчастью мяч попадет в этот глаз, то с эмирством над Хорасаном придется распрощаться.

В ответ на его слова Амри Лейс сказал, при всей твоей ослиности, сказал ты [все же правду]. Согласен, пока жив, не буду я бить мяч» [18, с.84; 16, с.47].

Следующим чиновником о котором можно почерпнуть информацию в объектах диссертации, считается судья, который как утверждает диссертант упомянут во всех четырех произведениях термином - казий (*қозй*).

Представителю этой должности посвящены отдельные главы в «Кабуснаме» и «Сиясатнаме». Довольно широко освещая профессиональные навыки, полномочия и функции судьи, Унсурмаали Кайкавус в общем перечисляет более 30 его добродетелей и навыков, а также правил ведения

судебного дела и вынесения приговора. В отличие от Кайкавуса, Низам ал-мульк рассуждает исключительно о необходимости строжайшего контроля над деятельностью судей, их поддержки со стороны властей, наделении судей особыми полномочиями и щедрой финансовой поддержки.

Как отмечает, диссертант их сведения позволяют убедиться, что судья считался госчиновником высокого ранга и имел особый статус, вершил суд по законам шариата, за исключением особых случаев выносил приговор на основании свидетельских показаний или произношения клятвы, имел вакилов и «добрых и справедливых людей».

В диссертации указывается, что помимо рассмотренных, авторами произведений освящены деятельность ряда других дворцовых и государственных чиновников, детальный разбор которых в силу поставленных целей и задач невозможен в рамках настоящего исследования.

Список должностей встречающихся в назидательных произведениях количественно разнятся. Если Низам ал-мульк говорит о двадцати семи, то Кайкавус о десяти, Низами Арузи о восьми, а Газали всего о шести должностях.

Подытоживая анализ сведений авторов произведений на рассматриваемую проблему, диссертант выделяет следующие важные моменты:

- без исключения все произведения содержит информацию как о чиновниках двора (даргох) так и государственных служащих (диваны);
- авторы произведений высказывают свои мысли не только о правах и обязанностях чиновников, но и о качествах и навыках которыми они должны обладать;
- их информация с точки зрения поставленных задач разделяются на две группы - во-первых, сведения о чиновниках освящению деятельности которых отведены отдельные главы и во-вторых, чиновники и служащие информация о которых приведена мимоходом, или-же упоминаются только название их должности;

- повествование о какой ни будь должности, авторами произведений подкреплены рассказами, которые проливают свет на жизнь и деятельность исторических личностей.

Третья глава – «Персидско-таджикские назидательные историко-литературные произведения о материальной культуре таджиков» состоит из двух разделов.

В первом разделе **«Отражение материальной культуры таджиков в сведениях авторов произведений»** представлен разбор сведений Унсурмаали Кайкавуса, Низам ал-мулька, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди о таких элементах материальной культуры, как градостроительство и архитектура, домашняя утварь и предметы быта, одежда, головные уборы и обувь, вооружения, драгоценности, украшения и ювелирные изделия.

Всесторонне изучив имеющуюся информацию об архитектуре диссертант подчёркивает, что они дают четкую картину структуры средневекового города, а именно наличия в нем трех основных частей – кухандиза, рабата и шахристана. Кроме того, эти сведения указывают на наличие и предназначение административных, культовых, общественных и гражданских сооружений и зданий и их частей.

Представляет интерес сведения авторов произведений об использовании жженого кирпича, как одного из основных строительных материалов. По мнению некоторых исследователей, в IX-X вв. сфера употребления жженого кирпича как строительного материала существенно расширилась, а в XI-XII вв. он стал преобладающим в монументальном строительстве [161, с.156]. В одном из рассказов из «Минералогии» Абурайхона Беруни имеется сведения о кирпичеобжигательской мастерской: «...один из жителей Фаравы по имени Ахмед ибн ал-Хасан ал-Йазиди сильно любил вино и предавался ему безудержу. И вот однажды ночью пил он со своими друзьями в предместьи Джурджании в Хорезме и там выпал у него камень из перстня. Он не заметил этого до утра и забыл, где это было. После того прошло два года. Однажды

ночью некто постучал ему в ворота и сказал, что законовед ал-Ихшиди ал-Хатиб посылает этот камень. И вот оказалось, что это камень потерянный им из перстня. Наутро он отправился к нему и спросил о камне. А у этого законоведа были печи, в которых обжигали кирпич...После обжигания один из кирпичей упал, разбился и выпал потерянный камень» [73, с.85].

По сравнению с другими элементами материальной культуры предметы быта и домашняя утварь представлены гораздо шире. В объектах диссертации встречается более сорока их наименований.

Очень скудно в объектах диссертации представлены одежда, головные уборы и обувь, вооружения, драгоценности, украшения и ювелирные изделия. Однако даже они дают нам разностороннюю полезную информацию о предназначении, процессе и материале изготовления, способах и использовании. Например, Низами Арузи коротко описывая гардероб халифа Маъмуна пишет, что: «Там наряду с другими дорогими одеждами, находились тысяча *каба* разных атласов, [называемых] мадаани, малики и тамим, и парчовых, и златотканых, и макразийской ткани, и тонкого шелка» [37, с.57-58; 34, с.47].

Тщательный анализ сведений авторов произведений по обсуждаемому вопросу показал, что они не ставили перед собой задачу освящения материальной культуры, отсюда и вытекает фрагментарность их информации по рассматриваемой проблеме. Ни одно из вещественных предметов материальной культуры ими подробно не описано. Кроме того, их сведения о какой ни будь отрасли материальной культуры преобладают над сведениями о другой отрасли. Иногда та или иная отрасль материальной культуры в одном произведении представлена намного шире, чем в трех остальных произведениях.

Несмотря на упомянутые недостатки, ценность определенных сообщений Унсурмаали Кайкавуса, Низам ал-мулька, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди о материальной культуре таджиков очень высока. Например, некоторые упомянутые ими архитектурные памятники

сохранились до наших дней, а многими предметами, даже некоторыми удивительными и почти исчезнувшими из обихода вещами таджики пользуются и по сей день. Уникальность этих сведений прежде всего кроется в названии предметов и вещей, многие из которых вышли из обихода современного разговорного таджикского языка.

Второй раздел – **«Авторы произведений о развитии науки и литературы, религиозной жизни»** посвящен вопросам отражения духовной культуры таджиков в объектах диссертационной работы.

Духовная культура охватывает всю совокупность проявлений продуктов духовной и интеллектуальной деятельности человека, в том числе науку, литературу, религию, мифологию, музыку, искусство, обряды и обычаи, праздники, ритуалы и т.д. В «Кабуснаме», «Сиясатнаме», «Насихат-ул-мулук» и «Чакор макола» имеются сведения без исключения по всем названным отраслям духовной культуры. Однако, в силу большого объема сведений наших авторов по данной проблеме и ограниченности объема диссертационной работы, диссертант ограничился изучением исключительно науки, литературы и религиозной жизни.

В рассматриваемых произведениях о науке имеется информация различного характера. – взгляды авторов произведений на классификацию наук, рассказы о богословах, суфиях, ученых и врачей, приведение их наставлений и мудрых изречений а также трактатах, написанных ими по этим наукам.

После присоединения исторического Таджикистана к Арабскому халифату, быстрыми темпами начала развиваться наука, которую называли «арабской» или «мусульманской» наукой. В эту эпоху распространилась традиция классификации наук. В трудах многих предшественников и современников наших авторов в том числе, Мухаммада Закарии Рази, Абунасра Фараби, Абдуллоха ибн Ахмада Хорезми, Абуали ибн Сино, Мухаммада Газали и многих других приведена классификация. Абдуллох

ибн Ахмад Хорезми и Абуали ибн Сино посвятили классификации наук отдельные трактаты.

Согласно классификации Унсурмаали Кайкавуса науки бывают двух видов - духовные и мирские. Под духовными науками он понимает науку о вере и считает её лучшей наукой, коей может заниматься человек, ибо, по его мнению, знание духовной науки принесет человеку выгоду и в настоящем мире, и в потустороннем. По этому поводу он даёт своему сыну следующее наставление: «Знай же, о сын, что ни из какой науки ты не извлечешь столько выгоды, как из [науки] духовной. Ибо, если ты хочешь извлекать пользу из мирской науки, то не сможешь, если не присоединишь к этому какое-нибудь умение. Так, наука о шариате; если [ученый] не будет работать в качестве судьи, или душеприказчика, или преподавателя, или проповедника, то и мирских выгод ему не достанется...Поэтому лучшая наука – наука о вере, ибо основа ее – всегда признание единства божия, производные дисциплины – веления шариата, а в осуществлении ее на практике — мирские выгоды. Потому, о сын, если можешь, займись богословием, дабы получить и этот мир и мир будущий. Если будет возможность, сначала изучи основы религии, а затем уже и производные дисциплины, ибо они без основ – только бессмысленное подражание» [17, с.133-134; 18, с.125-126; 16, с.70].

Сведения наших авторов о религиозных науках имеют исключительно фрагментарный характер и ограничиваются приведением некоторых изречений или рассказов из жизни ученых-богословов и суфиев.

В «Насихат-ул-мулук» приведены рассказы об уроженце Самарканда, суфие и знатоке хадисов Фузайле ибн Иязе (Аязе), суфие и богослове Абуали Шакик ибн Ибрахиме аль-Балхи, суфие и отшельнике Абу Абдуррахман Хотам Ассам, или Хатаме Глухом, который был удостоен эпитета «Лукман уммы» и чья могила и мавзолей находятся в селе Саричашма Файзабадского района Таджикистана [191], Согласно академику В.В.Бартольду последний был учеником Шакика Балхи [66, с.230].

О богослове и хадисоведе Абуали Хасан ибн Мухаммад Даккаке Нишапури сообщают и Мухаммад Газали и Низам ал-Мульк. В приведенном их рассказе названный богослов наставляет правителя Кирмана Абуали Иляса, которого они ошибочно называют наместником Хорасана.

Не обошел тему богословов и Унсурмаали Кайкавус. В своем труде он привел рассказ о жизни и мысли о довольстве малым одного из отцов суфизма Абубакра Дулаф ибн Джахдар Шибли Хорасани, чьи родители были родом из Уструшаны. Также, Кайкавус упоминает слова известного шейха, богослова и суфия Ахи Фаррух Зангани о запрете музыки.

Относительно мирских наук диссертант прежде всего указывает на позицию Унсурмаали Кайкавуса, который по этому поводу писал: «Мирскими, считаются науки, относящиеся к какому-нибудь занятию, - это медицина, астрология, математика, землемерие, поэзия и тому подобные. А также, наукой о музыке, врачевание лошадей, строительство, постройка кяризов и тому подобные» [17, с.133-134; 18, с.125-126; 16, с.70].

Низами Арузи перечисляет и подробно раскрывает сущность и предназначение геометрии, науки о счете, космографии, астрологии, медицины и поэзии. Кроме того, Низами Арузи перечисляет основные трактаты в которых содержатся основы этих наук и написанные древнегреческими, арабскими и средневековыми таджикскими учёными.

Кроме того, в «Чахор макола» имеются рассказы о практике врачевания и с методами выявления болезни и лечения, которыми пользовались средневековые врачи - методе психического воздействия на больного, или психотерапии, методе диагностики болезни путем ощупывания вены и слушания пульса, интоде с помощью чтения аятов Корана, прежде всего суры «Фатиха».

В диссертации подвергнуты анализу информация из «Кабуснаме» и «Чахор макола» о выдающихся и не очень известных учёных и врачей таджикского народа Абурайхане Беруни, Абуали ибн Сино, Мухаммаде

Закария ар-Рази; Али ибн Аббасе Маджуси Джузджани, Абубакре Даккака, Адибе Исмаиле и др.

Как утверждает диссертант, сведения авторов произведений, прежде всего Низами Арузи Самарканди подтверждают бурный рост поэзии на таджикско-персидском языке, указывают на материальное положение поэта и его высокий статус при дворе правителей, страсть правителей на хвалебные оды, обычаях вознаграждения поэтов, стремление поэтов ко двору правителей. Кайкавус и Низами Арузи пишут также о сущности и канонах поэзии, качествах и личности поэта.

Но самая главная ценность «Чахор макола» по вопросам поэзии заключается в её исторической части. Низами Арузи называет имена шестидесяти трех поэтов и приводит несколько рассказов из жизни Рудаки, Фирдоуси, Унсури, Фаррухи, Муиззи, Рашиди, Масуда Саъда Салмана и самого Низами Арузи.

Во все времена религия являлась неотъемлемой частью жизни народа. Она играла ключевую роль в не только в социальной и политической, а порой - даже в экономической жизни общества и заметно влияла на его развитие. Религия и наука - две отрасли культурной жизни общества, которые к нашему времени поменялись местами в вопросе о влиянии на развитие общества. Если в наши дни наука развивается умопомрачительными темпами и её влияние на различные стороны человеческой жизни трудно оспорить, то в средние века наука была вынуждена плыть в фарватере религии.

Диссертант отмечает, что в рассматриваемых произведениях имеется небольшой по объему, но чрезвычайно широкий по тематике материал по различным сторонам религиозной жизни. Однако, кроме «Сиясат-наме», вопросы религии и религиозной жизни не являются объектом изучения в трех других работах.

Вся информация объектов диссертационной работы о религиозной жизни разделяется на следующие группы – взаимоотношение духовной и

светской власти, то есть халифа и правителя (эмира, шаха, султана); взаимоотношений представителей различных толков ислама между собой; отношения между представителями одного и того же толка ислама; отношения между представителями различных религий и сведения о религиозно-философских течениях и еретических толках в исламе и зороастризме.

Таким образом сущность всего спектра сведений авторов произведений о духовной культуре сводится к следующему:

1. Их сведения по тем или иным отраслям духовной культуры существенно отличаются как по объему, так и по причинам, побудившим авторов к изложению данного материала.
2. В то время как в одном или двух произведениях имеется достаточная информация, позволяющая рассмотреть тот или иной вопрос духовной культуры, в других источниках такой информации нет.
3. Некоторые проблемы, относящиеся к духовной культуре, являются предметом изучения того или иного автора.
4. Наряду с уникальностью, некоторая часть их информации сомнительна, а порой не заслуживает доверия.
5. Наличие множества рассказов даёт информацию о различных сторонах дворцовых церемониях и пирах, обрядов и обычаев соблюдающихся в них, развитии наук, взаимоотношении различных слов населения, нравах общества и других вопросов общественной и даже экономической жизни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I. Основные научные результаты диссертации

XI-XII века считаются периодом расцвета персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведений. Представители этого жанра персидско-таджикской прозы Унсурмаали Кайкавус, Низам ал-Мульк, Мухаммада Газали и Низами Арузи Самарканди своими произведениями «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук» и «Чахор макола»

внесли весомый вклад в развитие персидско-таджикской литературы и в обогащении и распространении единого персидско-таджикского языка.

Этим произведениям как одним из первых фундаментальных трудов в области персидско-таджикской прозы дана высокая оценка в капитальном исследовании Основателя мира и национального единства, Лидера нации Эмомали Рахмона «Забони миллат – ҳастии миллат» [121].

Однако ценность названных произведений заключается не только в их литературно-языковом значении. Эти произведения несут в себе огромный историко-культурный материал, изучение и анализ которого позволили нам сделать следующее заключение:

1. Несмотря на их скудность и фрагментарный характер, сведения объектов нашей работы по сравнению с чисто историческими произведениями свидетельствуют о весьма шаткой и тяжелой политической ситуации в Мавераннахре и Хорасане, которая обуславливалась следующими причинами:

- наличием немалого количества де-юре зависимых, а де-факто почти независимых от центральной власти владений;
- усилением сепаратистских движений и центробежных сил в лице наместников - местных правителей из коренной аристократии и предводителей военной верхушки и их стремлением к независимости от центральной власти;
- неустойчивой и весьма шаткой религиозной ситуацией, сопровождавшейся бесконечными, порой кровавыми стычками и бойней не только суннитов и шиитов, но и представителей различных школ суннитского мазхаба и других еретических толков ислама, основанных на идеологии доисламских религий ираноязычных народов;
- частой сменой правящих династий и их непрерывной борьбой за расширение своих владений;
- династической междоусобной борьбой за власть [З-А, 10-А].

Рассказ, в котором пес уволакивает котелок с готовящейся для Амра Саффарида едой, заканчивается следующими словами Амра, которые раскрывают дух времени, эпохи постоянных междоусобных войн, распрей, политических интриг и борьбы за власть, когда обрести и потерять власть было очень легко, но удержать её стоило огромных усилий: «Вот вам пример: я – тот человек, кухню которого утром везли четыреста верблюдов, а вечером уволок один пес... Утро провел я эмиром, а вечер окончил асиром (пленником)» [29, с.22; 38, с.46]. Этот рассказ с незначительными расхождениями приведен и Мухаммадом ибн Муборакшохом. Согласно ему, кухню Амра возили тысячи верблюдов, а после наблюдения случая с котелком и псом, Амр совершил два ракаата намаза, а не рассмеялся как пишет Низам ал-мульк [24, с.366-367].

2. С точки зрения наших авторов правитель должен быть идеалом для подданных, обладать божественным благословением, изучать дела веры и во всем опираться на предписания шариата, прислушиваться к советам духовенства и людей, опытных в государственных делах, рассматривать жалобы подданных и совершать правосудие, иметь праведных товарищей, следить за своими чиновниками и войском и при необходимости укоротить им руки из-за притеснения народа, быть строгим с родственниками. Высшим качеством правителя они считают справедливость, а справедливости можно достичь, исключительно следуя перечисленным принципам. Таким образом, наши авторы на примере справедливого правителя обогащают идею союза религиозной и светской власти в лице правителя [4-А, 9-А].

3. Основной метод изложения своих мыслей авторы видят в приведении многочисленных рассказов из жизни пророков, правителей, ученых, государственных чиновников и даже простого люда.

В рассматриваемых нами произведениях немало реальных рассказов из жизни многих правителей разных династий и их визирей, представителей духовенства и ученых. Например, Тахира ибн Хусейна, Яькуба и Амра ибн Лейс, Исмаила Самани, султана Махмуда, султана Алпарслана, визирей

Низам ал-Мулька, Сахиба ибн Аббада, Абуали Балъами, Хасана Майманди, ученых Абуали ибн Сино, Абунасра Ирака, Абусахла Масихи, поэтов Абуабдуллоха Рудаки, Абулькасима Фирдоуси, Фаррухи Систани и многих других.

Все эти рассказы использованы в дидактико-назидательных целях и призваны придавать вес словам автора. Но наряду с рассказами, подтверждёнными другими источниками, в объектах нашей работы немало анахронизмов и вымышленных рассказов, правдивость которых развенчивается историческими фактами [5-А].

4. Авторы произведений уделяют много внимания бюрократическому аппарату, который, по их мнению, является немаловажным звеном в культуре управления государством. Они наставляют правителя внимательно подходить к подбору кадров, не назначать одного человека на несколько должностей или, наоборот, нескольких людей на одну должность, быть осведомлённым о деятельности чиновников даргоха и двора, умело управлять чиновничьим аппаратом, быть строгим и в то же время справедливым к ним, ибо он несет ответственность перед Богом за назначенные кадры и их деятельность [6-А, 7-А].

5. Ни в одном из рассматриваемых произведений освещение материальной культуры не считается целью автора. Однако, несмотря на их фрагментарность, немало имеющихся сведений носят уникальный характер. [2-А, 5-А]. Например, некоторые архитектурные памятники, о которых сообщают наши авторы, сохранились до наших дней. В «Сиясат-наме» говорится о сутудане, построенном во времена правления Фахруддаулы богатым зороастрийцем по имени Бузурджумид: «...В городе Рее, во времена Фахрад-даулэ, вазиром которого был Сахиб-Аббад, жил один богатый гябр, которого звали Бузурджумид. Он построил для себя на горе Табарек сутудан, который и сейчас стоит на том месте, теперь его называют Дидэ-и-сипах-салар. Он находится выше гробницы Фахрад-даулэ. Много труда и золота из казнохранилищ истратил Бузурджумид, чтобы закончить сутудан с двумя

покрытиями на вершине той горы. И был человек, исполнявший обязанности мухтасиба его звали Ба-Хорасан. В тот день, когда сутудан был окончен, он взобрался туда, под каким-то предлогом, и громко проричал намаз. Сутудан стал недействительным. После этого тот сутудан и называли Дидэ-и-сипах-салар» [27, с.226; 31, с.133; 38, с.168]. Эта башня сохранилась до наших дней и называется *Бурджи накоракхона* [180].

Наряду с другими предметами материальной культуры, в объектах нашей работы встречаются названия некоторых видов боевого оружия, о которых в других источниках почти нет информации. Одним из боевых орудий дальнего боя считался «*камони гуруха*». Этот вид орудия дальнего боя в «*Чакор макола*» упомянут в следующих словах поэта Муиззи: «На заходе солнца султан вышел из шатра с курухским луком в руках...» [35, с.70; 37, с.98; 63, с.73]. Действительно, если обратиться к словарям персидско-таджикского языка, то в них «*камони гурӯҳа*», или «*камони гулула*», охарактеризован как лук, из которого стреляют камнями или мелкими ядрами [181; 43, с.535]. В простонародье его называют «*камонгӯлак*».

В «Энциклопедии вооружений» такой вид лука назван «лук - пряща» и описан как лук, стреляющий камнями, имеющий две параллельные тетивы, соединенные в центре кожаной или матерчатой перемычкой [183].

Оказывается, таким луком таджики пользуются и в наше время. На интернет - форуме любителей истории один из его участников пишет, что во время недавней экспедиции на юг Таджикистане в одной из кишлачных бань он увидел лук-пращу. Им подробно описан сам лук, его назначение (защита урожая и медоносных пчел от птиц – С.Б.), методика, дальность и точность стрельбы, а также выложены фото лука и хозяина с луком в руках [184].

6. Все наши произведения, в особенности «*Чакор макола*», являются источником огромной информации о деятелях культуры – представителях духовенства, ученых и поэтах. В них содержится немало рассказов о жизни и деятельности представителей науки и культуры. Некоторые из этих рассказов

не имеют аналогов и по ним можно дать оценку не только деятельности, но и социальному статусу и материальному положению представителей духовной культуры. Например, рассказ о предсказаниях Абурайхана Бируни по велению султана Махмуда указывает на натянутые отношения между правителем и придворным ученым. Или рассказ о каждодневном выезде Абуали ибн Сино в качестве визиря в диван ясно дает понять, каким высоким социальным статусом он владел и каким почетом был окружен [6-А, 8-А].

7. За исключением Назам ал-Мулька, никто из наших авторов не ставит перед собою цель освещения религиозной жизни. Несмотря на это, в трех других произведениях тоже содержится немало сведений, дающих полезную информацию о религиозной ситуации и о роли религии в жизни общества. В целом сведения наших авторов характеризуют следующие вопросы по рассматриваемой проблеме:

- взаимоотношения духовной (халифа) и светской власти;
- роль и влияние духовенства на общественно-политическую и культурную жизнь общества;
- суфизм, положение суфиев и дервишей;
- взаимоотношения между представителями различных толков ислама;
- положение иудеев, христиан, зороастрийцев и сторонников еретических толков ислама в обществе и история возникновения, функционирования и распространения еретических толков в исламе.

II. Рекомендации по практическому использованию результатов исследования

Настоящая диссертационная работа не лишена практической значимости исходя из которых предлагаются следующие рекомендации по использованию её результатов:

1. На примере данной диссертационной работы и использования её методов и подходов налаживание процесса проведения исследований по истории и культуре таджикского народа на основе сведений средневековых произведений персидско-таджикской литературы.

2. Учитывая отсутствие полноценного издания «Кабуснаме» и «Насихат-ул-мулук» на таджикском языке, подготовить и издать критический текст названных произведений и снабдить их всесторонними предисловиями или же вступительным статьями, а также примечаниями и указателями.
3. Использовать материалы диссертации в ходе разработки и проведения спецкурсов и спецсеминаров по истории и культуре управления таджикской государственности, а также истории и культуры таджикского народа, для студентов соответствующих специальностей и слушателей курсов подготовки кадровых ресурсов государственной службы.
4. Сведения объектов диссертационного исследования являются важными историческими источниками для составления учебников, учебных пособий и написании обобщающих работ по истории и культуре таджикского народа средневекового периода.
5. С целью всестороннего ознакомления широких масс населения с жизнью и научно-творческой деятельностью выдающихся представителей таджикского народа, необходимо провести международные, региональные, республиканские научно-практические конференции посвященные Унсурмаали Кайкавусу, Низам аль-мульку, Мухаммаду Газали и Низами
6. Арузи Самарканди с привлечением отечественных и зарубежных специалистов и широкое освещение этих мероприятий на страницах СМИ и интернет платформах.

**Основные положения и выводы диссертации отражены в
следующих публикациях автора:**

**I. Статьи в рецензируемых журналах ВАК при Президенте
Республики Таджикистан и ВАК Российской Федерации**

[1-А] Бурхонов, С. Инъикоси антропонимикаи асримиёнагии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.Бурхонов // Паёми ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2014. – № 2 (63). – С.176-182.

[2-А] Бурхонов, С.С. Инъикоси унсурҳои фарҳанги моддии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ / С.С.Бурхонов // Ахбори ДДХБСТ – 2015. - №2. – С.28-33.

[3-А] Бурхонов, С.С. Инъикоси воқеаҳои таърихӣ дар номаҳои замон (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.С.Бурхонов // Номаи Донишгоҳ – 2015. - №4. – С.55-59.

[4-А] Бурхонов, С.С. Инъикоси русуми давлатдорӣи Сосониён дар «Насихат-ул-Мулук»-и Муҳаммад Ғазолӣ / С.С.Бурхонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ – 2020. - №3. – С.284-289.

[5-А] Бурхонов, С.С. Значение двух рассказов из «Сиясатнаме» Низам ал-мулька в изучении уровня материальной культуры Мавераннахра и Хорасана X-XI вв. / С.С.Бурхонов // Номаи Донишгоҳ – 2023. - № 1 (74). – С.22-30.

В других изданиях:

[6-А] Бурхонов, С.С. Мақоми шеърӯ шоирӣ дар дарбори ҳокимони Мовароуннахру Хуросони асрҳои X-XII (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола») / С.С.Бурхонов // Усмонҷон Ғаффоров – устод, олим, адиб ва ходими ҷамъиятӣ. – Хучанд:Ношир, 2015. – С.495-501.

[7-А] Бурхонов, С.С. Нақши дабирон дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ. / С.С.Бурхонов // Соҳибхирад: Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор Сайдулло Абдуллоев. – Хучанд:Меъроҷ, 2015. – С.346-352.

[8-А] Бурхонов, С.С. Фаъолияти табибони Мовароуннахру Хуросон дар дарбори ҳокимони асрҳои X-XII (мувофиқи ахбори «Чаҳор мақола») / С.С.Бурхонов // Масъалаҳои мубрами таърих ва фарҳанги тоҷикон. Маҷмӯаи мақолаҳои муҳаққиқони ҷавон. Барориши 1. – Хучанд: Меъроҷ, 2015. – С.18-27.

[9-А] Бурхонов, С.С. Отражение достохвальных качеств правителя и традиций таджикской государственности в «Сиасетнаме» Низам - аль - Мулька. / С.С.Бурхонов // Гуманитарный трактат – 2017. - №8. – С.31-35.

[10-A] Бурхонов, С.С. Тасвири анъанаҳои нома ва номанигорӣ дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ. / С.С.Бурхонов // Маводи конфронси устодон ва магистрантон бахшида ба рӯзи криминалистикаи тоҷик таҳти унвони «Рушди криминалистика дар ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016». – Хучанд:Тоҷ-принт, 2017. – С.195-211.

[11-A] Бурхонов, С. Отражение традиции отмечания праздников Навруз и Михрган в «Сиасет-намэ» Низам-аль-Мулька. / С.Бурхонов // Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам XXI международной заочной научно-практической конференции: «Развитие науки в XXI веке» 3 часть. – Харьков: научно – информационный центр «Знание», 2017. – С.5-9.

[12-A] Бурхонов, С. Нигоҳе ба баргузории базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома» - и Унсурулмаолии Кайковус). / С.Бурхонов // Маводи он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир». – Панҷакент: Махзани илм, 2021. – С.813-817.

[13-A] Бурхонов, С. Нигоҳе ба таомули хӯрокхӯрӣ, шаробнӯшӣ ва баргузории базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус) / С.Бурхонов // Конференсияи ҷумҳуриявӣ IV илмӣ-амалии донишҷӯён, магистрантҳо ва аспирантону унвонҷӯёни Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар мавзӯи «Илм-асоси рушди инноватсионӣ». – Душанбе. – 2019. – С. 105-111.

[14-A] Бурхонов, С.С. Унсурмаали Кайкавус о султани Махмуде Газнави. / С.С.Бурхонов // Материалы научно-практической международной конференции «Актуальные проблемы истории, истории

культуры, историографии и источниковедения истории народов Средней Азии» в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент, в честь 60-летия доктора исторических наук, профессора Вохидова Шодмона Хусейновича. Пенджикент, 2021. – С.121-124.

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
“ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ”

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 901

ТКБ: 63.2

Б - 93

БУРҲОНОВ САИДОРИФ САИДМУҲАМАДОВИЧ
ИНЪИКОСИ ТАЪРИХ ВА ФАРҲАНГИ АСРИМИЁНАГИИ ХАЛҚИ
ТОҶИК ДАР АНДАРЗНОМАҲОИ ТАЪРИХИЮ АДАБИИ
ФОРС-ТОҶИКИ АСРҲОИ XI-XII

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих
аз рӯйи ихтисоси 6.1.5 - Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои
таҳқиқоти таърихӣ

Хучанд – 2026

Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров” омода гардидааст.

Рохбари илмӣ:	Бобоев Юсуф Абдулхатович - номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърих ва ҷомеашиносии МДТ «Коллеҷи омӯзгорӣи ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров»
Муқарризони расмӣ:	Муллоҷонов Сайфулло Кучакович - доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва археологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Сайнаков Сайнак Парпишоевич – номзади илмҳои таърих, дотсент, мудири кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ
Муассисаи пешбар:	Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон»

Ҳимояи диссертатсия санаи “26” июни соли 2026, соати 9:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионӣ 6D.KOA-082, ки дар назди МДТ «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (суроға: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш.Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67) амал мекунад, баргузор мегардад. E-mail: mahmadullojalilov@mail.ru; рақами телефони котиби илмӣ 904-11 02 66.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар Китобхонаи илмӣи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» ва сомонаи расмӣи донишгоҳ (www.btsu.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат санаи «_____» _____ соли 2026 паҳн карда шуд.

Котиби илмӣ
шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои таърих

Ҷалилов М.Ш.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Тоҷикон дар радифи дигар халқҳои эронизабон барои ғанӣ гардидани ганҷинаи фарҳанги ҷаҳонӣ ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Беҳуда нест, ки даҳҳо ёдгориҳои фарҳанги моддӣ ва маънавии ин халқҳо ба феҳрасти умумиҷаҳонии мероси моддӣ ва ғайримодии ЮНЕСКО ворид карда шудаанд.

Барои омӯзиши таърих ва фарҳанги тоҷикон сарчашмаҳои ҳаттӣ мавқеи хоссаро доранд. Ба сарчашмаҳои таърихӣ асарҳои адабӣ низ дохил мешаванд. Адабиёти форсу тоҷик, ки дар асри IX ба вучуд омада, ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанги маънавӣ ба шумор мерафт, дар се асри минбаъда ҳамроҳи дигар соҳаҳои фарҳанг рушди бесобиқаро соҳиб шуд. Назму наср баробар инкишоф ёфта, жанрҳои нави адабӣ, аз ҷумла насри ахлоқию дидактикӣ, яъне андарзномаҳо ба миён омаданд. Дар байни анбӯҳи асарҳои ин жанр «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Насихат-ул-мулк»-и Муҳаммади Ғазолӣ «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ мақоми шоистаро соҳибанд.

Новобаста аз мансубияташон ба соҳаи адабиёт, ин асарҳо ҳамзамон ганҷинаи маълумот оид ба таъриху фарҳанги халқи тоҷик ба шумор мераванд. Бад-ин сабаб мо онҳоро ба сифати объекти таҳқиқоти диссертатсионии худ қарор додем.

Соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон раванди омӯзиш, эҳё ва оммавигардонии таърихи пуршараф ва фарҳанги бою пурғановати тоҷиконро такон бахшид. Бинобар ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон аз олимони кишвар ҳалли масъали зеринро тақозо намуданд: «Вазифаи муҳимми олимони кишвар бо дарназардошти шароити давлати соҳибистиклол таҳқиқ намудани таърихи пурифтихори миллат, проблемаҳои фалсафа ва адабиёту фарҳанги бою рангоранги тоҷикон, поку бегазанд нигоҳ доштан ва таҳким бахшидан ба мақоми забони давлатӣ, тоза нигоҳ доштани забони муошират, эҷоду эҳёи забони илмӣ

точикӣ, арчгузорӣ ба арзишҳои таърихӣ ва ба ҷаҳониён ба таври шоиста муаррифӣ намудани дастовардҳои ниёгон мебошад» [169].

Мубрамии таҳқиқоти илмӣ мазкур маҳз ба ҳамин гуфтаҳои Пешвои миллат асос ёфта, хеле фарох аст ва ҳамзамон ба андешаҳои зерин таъҷиб менамояд:

1. Андозномаҳои таърихӣ адабии таҳқиқшаванда то ба ҳол ба сифати сарчашмаҳои таърихӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд ва аз рӯи онҳо таҳқиқоти ҳамачонибаи таърихӣ-қиеӣ гузаронида нашудаанд. омӯхта нашудаанд, Азхудкунӣ ва ба гардиши илмӣ ворид сохтани маълумоти онҳо имкон медиҳанд, ки дастовардҳои таърихнигорӣ тоҷик дар ҷодаи омӯзиши таърих ва фарҳанги асримиёнагии тоҷикон пурратар гарданд.
2. Дар мисоли рисолаҳои таҳқиқшаванда бори дигар тасдиқ кардан мумкин аст, ки асарҳои адабӣ низ ба сифати сарчашмаи таърихӣ баромад намуда, барандаи маводи муайяни таърихӣ фарҳангӣ мебошанд, ки онҳоро мадди назар карданӣ нашоёд. Аз ин лиҳоз, диссертатсияи мазкур барои омӯзиши дигар асарҳои адабӣ дар самти таърихӣ фарҳангӣ намуна шуда метавонад.
3. Айни замон дар илми таърихнигорӣ баъзе кишварҳои туркзабон тамоюли мадди назар намудани саҳми тоҷикон дар рушди таърихӣ фарҳангӣ, ташаккули этнофарҳангӣ ва ҷомеаи таърихӣ Осиёи Марказӣ ба назар мерасад. Таҳқиқоти мазкур бошад, нақши тоҷиконро дар идоракунии давлатии сулолаҳои туркзабон, таъсири анъанаҳои давлатдорӣ ва дигар соҳаҳои фарҳанги моддӣ маънавии онҳоро ба соир халқҳое, ки ҳамон давра дар Мовароуннаҳру Хуросон зиндагӣ мекарданд, нишон медиҳад.
4. Бо дарназардошти он, ки дар марҳилаи кунунии давлатдорӣ тоҷикон ба ғанӣ гардонидани забони тоҷикӣ ва эҳёи анъанаҳои забонӣ ҳамчун яке аз муқаддасоти асосии миллӣ аҳамияти калон дода шуда, омӯхтан ва ба ҳайси сарчашмаи таърихӣ фарҳангӣ ба гардиши илмӣ ворид намудани

рисолаҳои илмӣ ва асарҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабии асримиёнгӣ, ки ба забони форсӣ-тоҷикӣ рӯи кор омадаанд, саривақтӣ ва зарур мебошад.

6. Дар марҳилаи кунунии давлатдорӣ тоҷикон бо мақсади тақвият бахшидани раванди ба сифати давлати мутамаддин, дунявӣ ва демократӣ шакл ёфтани Тоҷикистон бо нигоҳ доштан ва таъкид намудани хусусиятҳои он ба эътибор гирифтани ва эҳё кардани суннатҳои давлатдорӣ аҷдодӣ заруранд. Маводи асарҳои таҳқиқшаванда бошанд, барои ноил шудан ба ҳадафҳои номбурда нақши муҳим бозида метавонанд.
7. Дар ҷаҳони муосири зудтағйирёбанда ва зерӣ таъсири ҷаҳонишавии сартосар қарор дошта, эҳёи арзишҳои маънавӣ, ҳунариҳои мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ зарур аст, ки дар навбати худ онҳо барои шиносоии ҷомеаи ҷаҳонӣ бо фарҳанги бойи ғанӣ ва тарзи зиндагии тоҷикон хизмат хоҳад кард. Барои иҷрои ин вазифаҳо ахбори муаллифони объектҳои диссертатсияи мазкур роҷеъ ба фарҳанги моддӣ ва маънавии тоҷикон кӯмак хоҳанд кард.

Дарачаи омӯзиши масъала. Адабиёти илмӣ дар диссертатсияи ҳозир истифодашударо аз лиҳози мавзӯ ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст.

Гурӯҳи якум таҳқиқотҳое, ки дар диссертатсия истифода шудаанд, асарҳои хусусияти сирф таърихию фарҳангшиносӣ дошта мебошанд, ки дар онҳо рисолаҳои таърихӣ-адабии андарзӣ объекти таҳқиқот қарор гирифтаанд ва ё маълумоти онҳо ба сифати сарчашмаҳои асосӣ истифода шуда, барои баррасии мавзӯи омӯзиши таҳқиқотҳои номбурда нақши муҳим бозидаанд.

Дар ин самт аз ҷониби мо асарҳои бунёдии А.Кримский, В.В.Бартолд, С.Агаджанов ва Е.Бертелс, муҳаққиқони тоҷик С.Айниддин, Ҳ.Камол, С.Муллоҷон, А.Холиқӣ, А.Хуросонӣ ва Ҷ.Назрӣ, Ю.Бобоев, Д.Раҷабова, Ф.Ҳусенов, пешгуфтор ва мақолаҳои муқаддамотии баъзе аз нашрҳои объектҳои рисолаи диссертатсионӣ мо, ки ба қалами М.Қазвинӣ, М.Муин,

Б.Н.Заходер, Ч.Хумой тааллуқ доранд, мақолаҳои илмӣ С.И.Баевский ва З.Н. Ворожейкина, Ю.Паул, А.А.Хисматуллин, Р.Раҳмонӣ, Ҳ.Амӯӣ ва М.Калонтарӣ, А.Саидов ва муҳаққиқони дигар қорбаст гардидаанд.

Гуруҳи дуюми таҳқиқотхоро асарҳо оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик ташкил медиҳанд, ки бо масоили муҳтулифи диссертатсияи ҳозир алоқаманданд ва барои муайян кардани арзиши ахбори муаллифони асарҳои омӯхташаванда ҳамчун сарчашмаҳои таърихӣ аҳамияти қалон доранд.

Аз байни таҳқиқоти зиёде, ки дар ин ҷода мавҷуданд, мо рисолаҳои бунёдии «Тоҷикон»-и академик Б.Ғафуров, «Давлати Сомониён» ва «Ҳориқаи тоҷикон: таърих ва назария»-и Н.Неъматов, «Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён»-и М.Ночӣ, «Эҳёи мусалмони»-и А.Метс, «Давлати хоразмшоҳиён ануштегиниён»-и З.Буниятов, «Ҳаёт ва асорҳо»-и П.Булгаков, таҳқиқоти бисёрҷилдаи академии «Таърихи халқи тоҷик», монографияи дастаҷамъонаи А.М.Беленитский, И.Б.Бентович ва О.Г.Болшаков «Шаҳри асримиёнагии Осиёи Миёна», инчунин таҳқиқотҳои диссертатсионии М.Шарипов, М.Шарифова, С.Баззоз ва Ҳ.Тавассулиро мавриди истифода қарор додем.

Ба гуруҳи сеюм таҳқиқотхое дохил шуданд, ки ба соҳаи илмҳои ҷомеашиносии гуманитарӣ ва иҷтимоӣ тааллуқ доранду дар онҳо рисолаҳои мавриди омӯзиши мо қарордошта ба сифати объекти таҳқиқот баромад намуда, мавзӯи онҳо аз ягон ҷиҳат ба предмети диссертатсияи мо алоқаманд мебошанд.

Аз зумраи чунин асарҳо таҳқиқотҳои ҳуқуқшиносон Ш.Сотиволдиев, И.Бӯриев, Н.Бобоева, А.Куканов, И.Сафаров, файласуфон С.Афғонов, Р.Усанов, А. Абдулатипов, Г.Сайдуллоева ва Ҳ.Қамолова, филологҳо Г.Турсунов, С.Абдуқодирзода, Ҳ.Муродов, педагогҳо ва иқтисодшиносон К.Ҳоджаев, З.Аҳмедов, М.Алиев ва И.Бобоқалоноро ном бурдан мумкин аст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуҳои илмӣ.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи пажӯҳиш ва татбиқи нақшаи дурнамои кори илмӣ-тадқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ «Донишгоҳи Давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров» - «Масъалаҳои умдаи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз даврони қадим то замони муосир», ки барои солҳои 2021-2025 тасдиқ гардидааст (суратчаласаи №5, аз 28.12.2020), ба амал бароварда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти диссертатсионӣ гузаронидани таҳлили сарчашмашиносии асарҳои Унсурмаолии Кайковус «Қобуснома», Низомулмулк «Сиёсатнома», Муҳаммад Ғазолӣ «Насихат-ул-мулк» ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ «Чаҳор мақола», инчунин ошкор кардани аҳаммияти ин ёдгориҳо дар омӯзиши таърих ва фарҳанги халқи тоҷик ва ворид намудани маълумоти таърихӣ онҳо, ки дар сарчашмаҳои дигар ба назар намерасанд, ба гардиши илмӣ мебошад.

Бо дарназардошти мақсади баёнгардида, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ иҷрои вазифаҳои зерин дар мадди назар гузошта шудаанд:

- муайян кардани аҳаммият ва эътимоднокии маълумоти муаллифони асарҳои таҳқиқшаванда дар бораи рӯйдодҳои сиёсии давраи омӯхташаванда;
- таҳлили назари муаллифони асарҳо доир ба шахсияти ҳоким ва сифатҳои шоистаи ӯ;
- муайян намудани аҳаммияти ҳикояҳои роҷеъ ба ҳокимон овардашуда дар муайян кардани нақши подшоҳ дар фарҳанги давлатдорӣ;
- таҳлили арзиши маълумоти асарҳои таърихӣ адабии андарзӣ оид ба нақши мансабдорони давлатӣ дар фарҳанги давлатдорӣ;
- нишон додани арзиши маълумоти муаллифони асарҳои интихобшуда ҳангоми омӯзиши фарҳанги моддӣ халқи тоҷик;
- аниқ намудани дурустии ҳикояҳо дар бораи намоёндагони илму фарҳанг ва аҳаммияти ин ҳикояҳо дар муайянкунии вазъи илму адабиёти даврони мавриди назар;

- таҳлили қиёсии маълумоти «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик.

Объекти таҳқиқот асарҳои таърихию адабии андарзии форс-тоҷики асрҳои XI-XII – «Қобуснома» - Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Насиҳат-ул-мулук»-и Муҳаммади Ғазолӣ ва «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ мебошанд.

Ба сифати **предмети таҳқиқот** маълумотҳои асарҳои номбурда оид ба таъриху фарҳанги асримиёнагии халқи тоҷик баромад мекунад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар се марҳила дар кафедраи таърихи халқи тоҷики МТД «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» иҷро гардид.

Марҳилаи якум (солҳои 2013-2015) – замони таҳсил дар аспирантураи донишгоҳи номбурда аз рӯи ихтисоси 07.00.02 – Таърихи ватанӣ (таърихи халқи тоҷик), интиҳоби роҳбари илмӣ, мавзӯи диссертатсия, мураттабсозии нақшаи кор, шиносӣ бо объектҳои он, ҷамъоварию ба тартиб дарории маводҳои вобаста ба таҳқиқоти ва супоридани имтиҳонҳои минимумӣ аз фанҳои «Таърих ва фалсафаи илм» ва «Забони англисӣ», инчунин нашири мақолаҳо ва иштирок дар конференсияҳои илмиро фаро гирифтааст.

Дар **марҳилаи дуюм** (солҳои 2016 - 2020) – сарсухан ва боби якуми диссертатсия навишта шуда, дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ иштирок карда шуданд ва якчанд рӯи ҷопро диданд.

Марҳилаи сеюм (солҳои 2020 - 2025) – фарогири навиштани боби дуюм ва хулосаи диссертатсия, нашири мақолаҳо, иштирок дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ, супоридани имтиҳони минимумӣ аз рӯи ихтисос, муҳокимаи пешакӣ ва пешниҳоди диссертатсия ба ҳимояи расмӣ мебошад.

Ҳудуди ҷуғрофӣ таҳқиқот Эрони Ғарбӣ ва Хуросону Мовароуннаҳрро фаро мегирад. Ин ҳудудҳо ба ҳайати истилоҳи «Тоҷикистони таърихӣ», ки онро академик Н.Неъматов дохил шуда, минтақаҳои таърихӣ сукувати халқи тоҷикро нишон медиҳанд [116, с.71].

Ҳудуди хронологии таҳқиқот давраи баъди забткориҳои арабҳо ба сари қудрат омадани хонадонҳои тоҷикро аз ибтидои асри IX то солҳои 1156-1157, яъне замони навишта шудани «Чаҳор мақола» - дертарин объекти диссертатсияи моро фаро мегирад. Аммо, ба хотири дақиқтар омӯхтани баъзе масъалаҳои таҳқиқотамон ба давраҳои барвақттар, яъне болоравии Бармакиён, ки дар миёнаи асри VIII ба вуқӯъ пайваستاаст, сайрҳои таърихӣ карда шуд.

Асосҳои методологӣ ва назариявии таҳқиқот ба истифодаи усулҳои қиёсӣ-таърихӣ, таърихӣ-назариявӣ ва танқидӣ-қиёсӣ асос ёфтаанд, ки ба ноил шудан муқоисавии таҳлил асос ёфтаанд, ки барои ноил гардидан ба ҳалли вазифаҳои гузошташуда ва бознигариҳои маълумоти сарчашмаҳои дасти аввал оварда расониданд.

Инчунин дар чараёни таҳқиқот диссертатсионӣ усулҳои илмӣ дарк намудан, истифода гардидан, ки барои ба маълумоти сарчашмаҳо баҳои ҳаққонӣ додан, шароит фароҳам оварданд, дониш истифода шуданд, ки ба арзёбии объективии маводҳо аз дигар ёдгориҳои хаттӣ имкон доданд.

Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот хеле фарох буда, шартан ба се гурӯҳ тақсим карда шудааст.

Гурӯҳи аввалро бевосита объектҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ - «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» ташкил медиҳанд. Онҳо намунаи барҷастаи асарҳои таърихӣ-адабии андарзии форсӣ-тоҷикӣ ва ё осори насрӣ ба шумор мераванд.

Дар диссертатсия нашрҳои форсӣ, тоҷикӣ ва русии «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Ба гурӯҳи дуюми сарчашмаҳои диссертатсия асарҳои сирф таърихӣ дохил мешаванд, ки мазмунан ба се зергурӯҳ тақсим мешаванд – асарҳое, ки ба таърихи ягон маҳал бахшида шудаанд, асарҳое, ки хусусияти таърихи умумӣ доранд ва асарҳое, ки таърихи ягон хонадонро бозгӯй мекунанд. Аз

ҷумлаи онҳо «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршахӣ, «Таърихи Сиистон», «Зайн-ул-ахбор»-и Абусаиди Гардезӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Таърихи Комил»-и Изуддин ибн Асир, «Таърихи Яминӣ»-и Абушшарафа Ҷурдофиқонӣ, «Табақоти Носирӣ»-и Абуумари Ҷузҷонӣ ва «Муруҷ-уз-заҳаб»-и Абулҳасана Масъудиро ном бурдан мумкин аст.

Гуруҳи сеюми сарчашмаҳои дар диссертатсия истифода гардидааро асарҳои хусусияти таърихӣ фарҳангӣ дошта ва ба ягон масъалаи ҷудогона бахшидашуда, рисолаҳои ҷуғрофӣ, донишномаҳо ва фарҳангҳо аз қабилӣ «Одоб-ул-ҳарб ва-ш-шуҷоа»-и Муҳаммади Муборакшоҳа, «Наврӯзнома»-и Умари Хайём, «Дастур-ул-вузаро»-и Ғиёсиддин Хондамир, «Ал-фараҷ баъд-аш-шиддат»-и Муҳсин ат-Танухӣ, «Русум дар ул-хилофа»-и Ҳилол ас-Собӣ ва «Китоби ҳазору як шаб», «Осор-ул-боқия», «Китоб-ут-тафҳим» ва «Кито-ул-ҷамоҳир»-и Абурайҳон Берунӣ, «Зиндагиномаи Абуалӣ ибни Сино»-и Абуалии Ҷузҷонӣ, «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал, «Китоби масолик ва мамолик»-и Абуисҳоқи Истаҳрӣ, «Ҳудуд-ул-олам», «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги форсӣ» - и Ҳусайн Амид ва «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммади Муин ташкил медиҳанд.

Навоварии илмӣ таҳқиқот. Рисолаи диссертатсионии мазкур аввалин таҳқиқот дар илми таърихнигорӣ Тоҷикистон мебошад, ки дар он кӯшиши омӯзиши ҳаматарафаи «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» ба сифати сарчашмаи муҳим оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик анҷом дода шудааст. Дар он бори аввал дар таърихнигорӣ ватанӣ:

- таҳлили муфассали илмӣ асарҳои номбаршуда ба сифати сарчашмаҳои муҳим оид ба таърихи сиёсии халқи тоҷик амалӣ карда шуд;
- асарҳои номбаршуда инчунин ҳамчун сарчашмаҳо оид ба фарҳанги моддӣ ва маънавии халқи тоҷик баррасӣ гардидаанд;

- таҳлили қиёсии маълумоти объектҳои таҳқиқоти диссертационӣ рочеъ ба масъалаҳои мухталифи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик гузаронида шуд;
- таҳлили қиёсии маълумоти асарҳои таҳқиқшаванда нисбат оид ба мавзӯи диссертатсия бо чунин маълумоти сарчашмаҳои дигар, пеш аз ҳама сарчашмаҳои даврони муаллифони объектҳои рисолаи диссертационӣ амалӣ карда шуд;
- аҳамияти асарҳои номбаршуда ҳамчун сарчашмаҳо оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик муайян карда шуд;
- дурустии маълумоти асарҳои таҳқиқшаванда оид ба бисёр масъалаҳои таърих, фарҳанги маънавӣ ва моддӣ халқи тоҷик муайян ва қисми муайяни онҳо бори аввал ба гардиши илмӣ ворид карда шуданд.

Муқаррароти асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мегарданд:

1. Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммад Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ мақсади равшанӣ андохтан ба рӯйдодҳои сиёсиро надоранд. Бо вучуди нопурра будан, баъзе аз маълумоти онҳо дар бораи ҳаёти сиёсии давраи таҳқиқшаванда нодир мебошанд.
2. Муаллифони асарҳо ба ҳоким доштани як қатор сифатҳои мусбиро лозим медонанд, ки асоситарини онҳо парҳезгорӣ ва адолат ҳисобида мешаванд. Танҳо бо риояи онҳо ҳоким метавонад ба шукуфоии давлат ва некӯаҳволии раъият ноил шавад, дар ин ҳаҳон номи нек ба даст орад ва дар охират наҷот ёбад.
3. Дар асарҳои таҳқиқшаванда аз ҳаёти ҳокимони сулолаҳои Сомониён, Бувайҳиён, Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Ғуриён ҳикояҳои воқеӣ мавҷуданд, ки оид ба нақши подшоҳ дар фарҳанги давлатдорӣ тассавуроти мукамал ба миён меоранд.
4. Бинобар дидгоҳи муаллифони рисолаҳои баррасишаванда, дастгоҳи маъмуриятчиғии давлатдорӣ як пайванди зарурӣ дар фарҳанги идоракунии давлат мебошад, ки ҳоким бояд онро моҳирона идора кунад.
5. Инъикоси фарҳанги моддӣ ҳадафи муаллифони асарҳо нест, гарчанде ки маълумоти онҳо дар бораи ин қисми фарҳанги халқи тоҷик маълумоти

шабехро аз дигар ёдгориҳои хаттии асримиёнагии жанрҳои гуногун ба таври назаррас пурра мекунад.

6. Дар асарҳои таҳқиқшаванда маълумоти зиёди беназир роҷеъ ба фарҳанги модии тоҷикон мавҷуд аст.

7. Асарҳои баррасишаванда ганҷинаи маълумот дар бораи кормандони илм ва фарҳанг мебошанд, ки бисёре аз ҳикояҳо дар бораи онҳо дар китобҳои дигар аналог надоранд.

8. Ба истиснои Низом-ул-мулк масъалаҳои ҳаёти динӣ мавзӯи омӯзиши муаллифони асарҳои дигар ҳисобида намешаванд. Аммо ин далел мавҷудияти маълумотро дар онҳо истисно намекунад, ки дар бораи таъсир ва ҷойгоҳи дин дар фарҳанги идоракунии давлат ва ҳаёти ҷомеа маълумоти муҳим медиҳад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои дар таҳқиқоти диссертатсионӣ ба даст овардашуда маълумоти мавҷударо дар бораи таърихи сиёсӣ ва фарҳанги модии маънавии асримиёнагии халқи тоҷикро пурра мекунад. Муқаррарот ва хулосаҳое, ки диссертант дар ҷараёни таҳқиқи мавзӯ ба даст овардааст, метавонанд барои омӯзиши дигар асарҳои таърихӣ адабии андарзӣ аз ҷидғоҳи таърихӣ фарҳангӣ замина гузоранд. Муқаррарот ва натиҷаҳои дар диссертатсия таҳияшуда метавонанд ҳангоми навиштани дастурҳои таълимӣ-методӣ ва хондани курсҳои махсус оид ба таърихи халқи тоҷик, этнография, фарҳангшиносӣ, таърихи илм ва адабиёти тоҷик истифода шаванд.

Илова бар ин, натиҷаҳои тадқиқот метавонанд барои тайёр кардани кадрҳои роҳбарикунанда ва мансабдорони давлатӣ, эҳё ва рушди ҳунари мардумӣ истифода шаванд.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таърихи таҳлили дастовардҳои илми таърихнигорӣ ватанию хориҷӣ, мувофиқати методологияи таҳқиқот ва иштироки шахсии муаллиф дар ҳама марҳилаҳои тадқиқот асос ёфтааст. Кор дар асоси маводи зиёди ҳамдигарро пурракунадаи сарчашмаҳои мухталиф навишта шудааст. Баён, шарҳу

тавзеҳи мавод, пешниҳодҳою хулосаҳои илмӣ, навгонӣ, муқаррароти ба ҳимоя пешниҳодшаванда, тавсияҳои хусусияти амалӣ дошта, наشري мақолаҳо вобаста ба мавзуи кор мустақиман ва бевосита аз ҷониби муаллиф таҳия, баррасӣ ва исбот карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ (бо тавзеҳ ва санаи таҳқиқот). Мавзуи диссертатсия 26-уми феввали соли 2013 бо суратчаласаи №8 дар ҷаласаи Шурои олимони Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров тасдиқ карда шудааст.

Дуюмин маротиба бо баъзе тағйирот мавзуи диссертатсия бо қарори Шурои олимони МТД «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», суратчаласаи №13 аз 3.06.2024 таҳти унвони «Инъикоси таърих ва фарҳанги асримиёнагии халқи тоҷик дар асарҳои таърихӣ-адабии андарзии форсӣ-тоҷикии асрҳои XI-XII» тасдиқ ва барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои таърих пешниҳод карда шуд. Мавзӯ ба шиносномаи ихтисоси КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси 6.1.5 - Таърихшиносӣ, маъхазшиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ мувофиқат мекунад.

Диссертатсия дар ҷаласаи ғайринавбатии кафедраи таърихи халқи тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» 3-юми октябри соли 2025 (суратчаласаи № 2) муҳокима гардида, ҳамчун таҳқиқоти илмӣ ба анҷом расидаи ҷавобгӯй ба талаботу меъёрҳои КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф гардида, ба ҳимояи расмӣ тавсия дода шудааст.

Саҳми шахсии диссертант дар таҳқиқот аз иштироки мустақим дар ҳама марҳилаҳои навиштани кор, аз ҷумла банақшагирӣ ва асосноккунии мавзӯ, таҳияи сохтори диссертатсия, муайян кардани ҳадаф ва вазифаҳо, объект ва мавзӯ, омӯзиши объектҳои таҳқиқот ва муқоисаи маълумоти онҳо, ҷустуҷӯи манбаъҳои хаттӣ ва адабиёти илмӣ, ҷамъоварӣ ва таҳияи натиҷаҳои таҳқиқот, таҳия ва наشري мақолаҳои илмӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бадастомада ва тартиб додани диссертатсия иборат аст. Озмоиши натиҷаҳои кор дар

давраи аз соли 2013 то 2024 дар конфронсҳои илмӣ байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва ҳарсолаи донишгоҳҳо гузаронида шуд. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар 14 мақолаи илмӣ дарҷ гардидаанд, ки 5 – тои онҳо дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи нашрияҳои КОА – и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА – и Федератсияи Русия тавсия шудаанд, нашр шудаанд. Рисолаи илмӣ дар чаласаи ғайринавбатии кафедраи таърихи халқи тоҷик ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров (протоколи № 2 аз 03.10.2025 с.) муҳокима гардидааст.

Тавсиб ва тадқиқи натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар чаласаи ғайринавбати кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» муҳокима ва ба ҳимояи расмӣ пешниҳод шудааст (суратчаласаи № 2 аз 03.10.2025).

Нуктаҳои асосӣ ва баъзе натиҷаҳои рисолаи илмӣ дар 14 мақолаи диссертант инъикос ёфтаанд, ки аз онҳо 5-тоашон дар нашрияҳои тақризшаванда аз рӯйхати КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА Русия, боқимонда дар саҳифаҳои маҷмуаи мақолоти конференсияҳои илмӣ назариявӣ ва илмӣ амалии байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ нашр шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз се боб, ҳафт зербоб, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодагардида (192 номгӯй) иборат буда, ҳаҷми он 188 саҳифаи ҷопи компютерио ташкил медиҳад.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мубрамияти мавзӯ асоснок, сатҳи омӯзиш, объекту предмет, мақсаду вазифаҳо, доираи хронологӣ ва ҷуғрофии он муайян карда шуда, асоси методологию назариявӣ, навоарӣ ва аҳамияти амалии таҳқиқот нишон дода шудаанд. Ҳамин ҷо таҳлили пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот гузаронида шуда, нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мегарданд муқаррар ва маълумот оид ба тавсибу тадқиқи натиҷаҳои диссертатсия оварда шудаанд.

Боби якуми рисола – «**Чанбаҳои таърихнигорӣ ва сарчашмашиносии масъала**» – аз ду зербоб иборат буда, дар он маводи таърихнигорӣ ва пояи сарчашмавии таҳқиқот таҳлил карда шудааст.

Дар зербоби аввал «**Баррасии таърихнигории масъалаи омӯхташаванда**» адабиёти илмие ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд, ки мавзуи диссертатсияро фаро мегиранд ва ё бо он наздикӣ доранд. Бинобар таъкиди диссертант объектҳои диссертатсия – «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» мавриди таҳқиқи намоёндагони соҳаҳои мухталифи илмҳои ҷамъиятию гуманитарӣ ва иҷтимоӣ, аз он ҷумла забоншиносону адабиётшиносон, файласуфону педагогон қарор гирифта, ҳаёт ва мероси адабию илмӣ муаллифони онҳоро муҳаққиқони кишварҳои зиёд омӯхтаанд.

Аммо, ба ақидаи диссертант на дар таърихнигории ватанӣ ва на дар таърихнигории хориҷӣ асарҳои номбурда то ба ҳол ба сифати сарчашмаҳои таърихӣ фарҳангшиносӣ таҳқиқ нагардида, роҷеъ ба онҳо ягон кори комплекси таърихӣ анҷом напазируфтааст. Бинобар ин, ба иллати мавҷуд набудани таҳқиқотҳо, китобҳо ва диссертатсияҳо оид ба мавзуи рисолаи илмӣ ва ё ҷанбаҳои таърихӣ фарҳангшиносии объектҳои диссертатсия ва ё ҳар яке аз онҳо дар алоҳидагӣ, таҳқиқотҳои арзиши махсус касб мекунанд, ки дар ҳалли масъалаҳои онҳо рисолаҳои баррасишаванда нақши муҳим бозидаанд.

Рисолаи номзодии Садриддини Айниддин шояд ягона таҳқиқоте бошад, ки боби дуюми он пурра ба омӯзиши «Сиёсатнома» ба сифати сарчашмаи таърихӣ бахшида шудааст [157].

Монографияҳои А.Кримский [104, с.63-196], В.В.Бартолд [69], С.Г.Агаджанов [54; 55], Е.Э. Бертелс [72], Ҳ.Қамол [98], С.Муллоҷонов [153], А.Холиқӣ [113], Ю. Бобоев [73], Ф.Хусенов [166], Д.Рачабова [156], А. Хуросонӣ ва Ҷ.Назиро [133] баррасӣ карда, диссертант қайд мекунад, ки дар онҳо объектҳои диссертатсия барои омӯзиши ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии Эрони Ғарбӣ, Хуросон ва Мовароуннаҳри

замони Аббосиён, Тоҳириён, Саффориён, Сомониён, Қарохониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён ба таври васеъ истифода гардидаанд.

Барои муайян кардани эътимоднокӣ ва аҳамияти маълумоти объектҳои диссертатсия оид ба воқеаҳои сиёсӣ, вазъи иқтисодӣ, неқӯаҳволии мардум, ҳаёти иҷтимоӣ ва сатҳи фарҳангии замони омӯхташанда асарҳои сирф таърихӣ ва фарҳангшиносӣ нақши муҳим бозиданд. Дар асарҳои бунёдии Б.Ғафуров [85], Н.Негматов [116;117], М.Ночӣ [118], А.Метс [110], З.Буниятов [79], Г.Леммлейн [104], нашрияти бисёрчилдаи академии «Таърихи халқи тоҷик» [95], монографияи дастаҷамъонаи А.Беленитский, И.Бентович ва О.Болшаков [96] ҳангоми баррасии ҳамаҷониба ва баёни масъалаҳои номбурда, маълумоти «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» хеле зиёд истифода бурда шудаанд.

Диссертант қайд мекунад, ки ағлаби маълумоти муаллифони объектҳои рисолаи ӯ роҷеъ ба анъанаи давлатдорӣ тоҷикон, пеш аз ҳама дар бораи шахсият, мақом ва сифатҳои подшоҳ, салоҳиятҳо ва вазифаҳои амалдорони дарборӣ давлатӣ, дар таҳқиқотиҳои муҳаққиқони таърихи давлат ва ҳокимият, ҳуқуқшиносон Ш. Сотиволдиев [153], И. Бӯриев [78], Н. Бобоева [148], А. Куканов [152], И.Сафаров [160], файласуфон С.Афғонов [145], Р.Усанов [163], А. Абдулатипов [143], Г. Сайдуллоева [158] ва Х. Камолова [151] инъикос ёфтаанд.

Дар таҳқиқотиҳои филологии Г.Турсунов [162], С.Абдукодирзода [142], Х.Муродов [153] ва чанде дигар муҳаққиқон дар асоси ахбори сарчашмаҳои асримиёнагӣ, аз он ҷумла объектҳои диссертатсия масъалаҳои пайдоиши андарзноманависӣ ва ривҷёбии он, инъикоси исмоилия ва дигар равияҳои динӣ дар адабиёт, мавҷудияти маълумот оид ба ономастикаи таърихӣ ва лексикаи этнографӣ дар асарҳои номбурда ва дигар масъалаҳои таърихӣ фарҳангшиносӣ баррасӣ гардидаанд.

Диссертант инчунин таҳқиқотиҳои ба таърихи педагогика ва таърихи иқтисодиёт бахшидашударо [75;144;165], ки дар онҳо низ ахбори «Қобуснома» ва «Насихат-ул-мулук» қорбаст гардидаанд, ба риштаи таҳқиқ

кашидааст.

Дар ин қисмати рисолаи илмӣ мақолаҳои зиёди илмие, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои дар он гузошташуда нақши муҳим бозидаанд баррасӣ карда шудаанд. Инчунин аҳамияти баъзе аз пешгуфторҳо ва мақолоти муқаддамоти бархе аз нашрҳои объектҳои диссертатсия, ки оид ба сарчашма ва арзиши таърихию фарҳангии он маълумот медиҳанд, баён гардидаанд [10; 35; 38].

Бахши дуюми ин боб, ки **«Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқот»** номгузори шудааст, таҳлили сарчашмаҳоеро фаро гирифтааст, ки дар диссертатсия истифода бурда шудаанд.

Дар он таъкид мешавад, ки сарчашмаҳои асосии таҳқиқот «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» ба шумор мераванд. Зеро, онҳо ба сифати объектҳои диссертатсия интихоб карда шудаанд. Ин асарҳо намунаи барҷастаи насри асримиёнагии форс-тоҷик ба ҳисоб рафта, ҳамзамон маълумоти зиёд ва гаронбаҳоро роҷеъ ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик дороанд.

Диссертант қайд кардааст, ки ӯ нашрҳои форсӣ, тоҷикӣ ва русии «Қобуснома» [18;17;16;20;172], «Сиёсатнома» [26; 28; 29;30;40;31;32;33;38], «Насиҳат-ул-мулук» [10;11;8] ва «Чаҳор мақола» - ро [34;36;37;35] мавриди баҳрабардори қарор додааст.

Диссертант «Қобуснома» - ро ҳамчун донишноми антропологияи фарҳангӣ, «Сиёсатнома» - ро ба ҳайси донишноми идоракунии давлатӣ ва афкори сиёсии тоҷик, «Насиҳат-ул-мулук» - ро донишноми омӯзиши анъана ва фарҳанги давлатдорӣ тоҷикон, «Чаҳор мақола» - ро бошад, донишноми шинохти таърихи ҳаёти шаҳри асримиёнагӣ ва урфу одати аҳолии он меҳисобад.

Ҳамаи онҳо барандаи ахбори зиёд ва ағлабан нодир оид ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳанги моддию маънавии халқи тоҷик дар замони асрҳои миёна мебошанд.

Қайд гардидааст, ки бо мақсади гузаронидани таҳлили қиёсӣ ва муайянкунии дурустии маълумоти муаллифони онҳо оид ба масъалаҳои номбурда, дар диссертатсия як қатор сарчашмаҳо истифода бурда шудаанд, ки барандаи ин ё он маълумоти бо рисола алоқаманд мебошанд.

Дар ин ҷода рисолаҳои таърихӣ мақоми махсусро ишғол менамоянд, ки ба забонҳои арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ навишта шудаанд. Диссертант маҷмӯи масъалаҳои номбаршударо, ки дар асарҳои Муҳаммад Ҷарири Табарӣ «Таърих ар-русул ва-л-мулук» [173], Абулҳасани Масъудӣ «Муруҷ-уз-заҳаб ва маъдин-ул-ҷавоҳир». [21], Изуддин ибни Асир «Китоб ал-комил фи-т-таърих» [13], Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршахӣ «Таърихи Бухоро» [25], Абушшарафи Ҷурғодиқонӣ «Тарҷумаи таърихи Яминӣ» [50], Абулфазли Байҳақӣ «Таърихи Байҳақӣ» [1;2], Абусаиди Гардезӣ «Зайн-ул-ахбор» [9], «Таърихи Систон»-и муаллифаш номаълум [40;41;42] Минҳочуддин Сирочи Ҷузҷонӣ «Табакоти Носирӣ» [49] дучор меоянд баён кардааст.

Дар ин бахши рисола инчунин таъкид карда шудааст, ки «Одоб-ул-ҳарб ва-ш-шучоа»-и Муҳаммади Муборакшоҳ [24], «Дастур-ул-вузаро»-и Ғиясиддини Хондамир [46], «Ал-фараҷ баъд-аш-шиддат»-и Муҳсин ат-Танухӣ [177], «Русум дор-ул-хилофа»-и Ҳилал ас-Собӣ [176], «Китоби ҳазору як шаб» [23] ба ғайр аз маълумот оид ба воқеаҳои таърихӣ ва фарҳанги халқи тоҷик, маълумоти фаровонро дар бораи омӯзиши анъанаҳои давлатдорӣ тоҷикон соҳибанд.

Диссертант баён менамояд, ки зимни баррасии масъалаи инъикоси фарҳанги моддӣ ва маънавии халқи тоҷик дар объектҳои диссертатсия ва

муайянкунии аҳамияту арзиши маълумоти онҳо аз рисолаҳои хусусияти фарҳангшиносию этнографӣ дошта, донишномаҳо, рисолаҳои ҷуғрофӣ ва фарҳангҳо истифода бурдааст. Дар ин замина ӯ «Наврӯзнома»-и Умари Хайём [45], «Осор–ул–боқия» [5;6], «Китоб–ут–тафҳим» [3;4] ва «Китоб–ул–ҷамоҳир»-и [7] Абурайҳони Берунӣ, «Зиндагиномаи Абуалӣ ибни Сино»-и Абуалии Ҷузҷонӣ [12], «Сурат–ул–арз»-и Ибни Ҳавқал [14], «Китоби масолик ва мамолик»-и Абуисҳоқи Истаҳрӣ [15], «Худуд–ул–олам» [48], «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [43;44], «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин [174] ва «Фарҳанги форсӣ»-и Ҳусайн Амидро [171] номбар кардааст.

Боби дуюми қор **«Инъикоси таърихи сиёсӣ ва фарҳанги давлатдорӣ дар андарзномаҳои таърихию адабии форс–тоҷики асрҳои XI–XII»** номгузорӣ шуда, аз се зербоб иборат аст.

Дар зербоби аввал **«Маълумоти муаллифони асарҳо роҷеъ ба воқеаҳои сиёсӣ»** ҳамаи маълумот оид ба воқеаҳои сиёсӣ, ки дар асарҳои Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммади Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ ҷой доранд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Анъанаи навиштани асарҳои таърихӣ бо забони форсӣ–тоҷикӣ дар асрҳои XI –XII рушд намуд. Намунаҳои беҳтарини таърихшиносии форс–тоҷики ин замон «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Зайн–ул–ахбор»-и Абӯсаиди Гардезӣ, «Таърихи Масъуди»-и Абулфазли Байҳақӣ ба шумор мераванд. Дар ин асрҳо шумораи асарҳои таърихӣ, ки аз ҷониби муаррихони эронизабон бо забони модариашон навишта шудаанд бо рисолаҳои таърихӣ ба забони арабӣ эҷодгирдида, қариб баробар шуданд.

Аммо, маълумот оид ба таърихи сиёсии халқи тоҷики давраи омӯхташаванда ба ғайр аз таърихномаҳо дар асарҳои адабиёти форс–тоҷик, пеш аз ҳама осори насрӣ низ мавҷуданд. Дар радифи осори насрӣ, рисолаҳои жанри насри андарзӣ мавқеи хоссаро соҳиббанду объектони диссертатсияи мо - «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат–ул–мулк» ва «Ҷаҳор мақола»

намунаи бехтарини инҳо ба шумор мераванд. Бо вучуди он, ки ҳеҷ кадоме аз онҳо рисолаи сирф таърихӣ нестанд, дар онҳо дар бораи ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мардуми тоҷик маълумоти зиёд мавҷуд аст. Ин маълумот асосан дар ҳикояҳои сершумор дучор меоянд.

Дар онҳо оид ба намоёндагони хонадонҳои Бармакиён, Саффориён, Сомониён, Бувайҳиён, Ғазнавиён, Зиёриён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Ғуриён хабар дода шудааст.

Доираи замони маълумоти объектҳои диссертатсия дар бораи таърихи сиёсии халқи тоҷик хеле васеъ буда, аз миёнаи асри VIII то миёнаи асри XII-ро фаро мегирад. Маълумоти мазкур аз лиҳози мавзӯӣ низ хеле гуногунанд. Онҳо дар бораи дасисаҳои дарборию ҷосусӣ, мубориза барои ҳокимият, муқовиматҳои дохилисулолаӣ ва байнисулолаӣ, зиддияти байни подшоҳ ва ҳокимони маҳаллӣ, муборизаи ҳокимияти марказӣ алайҳи қувваҳои марказгурез, шӯришҳои халқӣ ва ғ. нақл мекунанд.

Дар ин маълумот воқеаҳои зерин инъикос ёфтаанд – ба ҳокимият соҳиб шудани Бармакиён, муносибати онҳо бо халифа ва амалдорони дарборию ҳокимони маҳаллии ӯ; юриши Якуби Лайс алайҳи халифаи аббосӣ Муътасим; қиёми Аҳмад ибни Абдуллоҳ ал-Хучистони алайҳи Якуби Лайс ва бародари ӯ Амр; муносибати Амри Лайс бо Исмоили Сомонӣ, муборизаи онҳо ва шикасти Амр; қиёми Мокони Кокуй алайҳи Сомониён; қиёми Алптегин алайҳи Сомониён ва ба сари қудрат омадани Сабуктегин; муборизаи дохилисулолавии Азизуддавла ва Фахруддавлаи Дайламӣ, муносибати Азидуддавла бо ҳокими Гургон Қобус ибни Вушмагир; муносибати байни султон Маҳмуд ва ҳокими Рай Саида хотун; қиёми сарлашкарон алайҳи Қобус ибн Вушмагир ва аз тахт дур кардани ӯ; юриши султон Санҷари салҷуқӣ ба Мовароуннаҳр бар зидди Қадархони қарохонӣ; ҷанги лашкари муттаҳидаи салҷуқиёну қарохониён бо қарохитоиён дар дашти Катвон; юриши халифа Мустаршид бар зидди султон Санҷар; лашкаркашии султон Алоуддини Ҷаҳонсӯз ба Ғазна; ҷанги байни султон Санҷар ва Алоуддини Ҷаҳонсӯз.

Дар натиҷаи омӯзиш ва баррасии амиқи ин маълумот хулоса кардан мумкин аст, ки онҳо асосан хусусияти порчагӣ доранд. Қисми асосии онҳо чузъи ягон воқеи таърихиро фаро гирифта, ахбори дигар муаллифнро дар ин бора пурра мекунад. Аксар вақт баёни ин воқеаҳо барои насихати ҳокимон хангоми баррасии масъалаҳои вобаста бо фарҳанги давлатдорӣ ба назар мерасанд. Дар баъзе ҳолатҳо ҳамон як маълумот аз чор объекти рисолаи мо дар дутоашон дучор меоянду халос. Баъзе маълумоти муаллифони мо аз хатогиҳои хронологӣ ва антропонимӣ ҳолӣ нестанд. Аммо, новобаста ба ин бархе аз маълумоти онҳо басо нодиранд.

Бахши дуюми боби дуюми диссертатсия **«Баъзе ақидаҳои муаллифони асарҳо оид ба шахсият ва сифатҳои шоистаи ҳоким»** ном дорад. Дар он дидгоҳи муаллифони асарҳо дар бораи таъсири шахсият ва сифатҳои шоистаи ҳоким дар низоми фарҳанги идоракунии давлат бодикқат таҳлил карда шудаанд.

Бояд таъкид кард, ки саҳми ниёғони халқи тоҷик дар раванди таърихӣ бавучудой ва рушди давлатдорӣ, пеш аз ҳама дар фарҳанги идоракунии давлатӣ нухуфтааст, ки он ба давлатҳои ҳамсоя таъсири калон расонида, аз ҷониби бисёр халқҳо пазируфта шудааст. Мисоли равшани гуфтаҳои мо, сохти давлатдории Ҳахоманишиён ба шумор меравад, ки онро минбаъд Сосониёну Сомониён қабул карданд ва такмил доданд. Ин тарзи давлатдорӣ аз ҷониби Хилофати Араб, Тоҳириён, Бувайҳиён, Ғазнавиён, Қарохониён, Салҷуқиён ва Ғуриён низ мавриди истифода қарор гирифта буд.

Дар ҳамаи ин давлатҳо новобаста аз дар сари қудрат будани сулолаи эронзабон ё туркзабон, фарҳанги идоракунӣ ва анъанаҳои давлатдории ниёғони халқи тоҷик истифода мешуд.

Манбаи асосии омӯзиши ин масъала манбаъҳои хаттӣ мебошанду объектони рисолаи мо дар ин радиф мавқеи хоссаеро соҳибанд. Ба истиснои «Қобуснома», се асари дигар аз рӯи муҳтаво ҳамчун «андарзнома ба ҳокимон» навишта шуда, ҳазинаи маълумот оид ба анъанаҳои давлатдории тоҷикон ба шумор мераванд. Новобаста аз он, ки «Қобуснома» ҳамчун

насиҳатнома ба насли наврас навишта шудааст, дар он низ ахбори зиёд оид ба русуми давлатдории тоҷикон ҷой дорад.

Бояд таъкид кард, ки муаллифони мо дар бораи масъулаҳои мухталифи фарҳанги идоракунӣ ва ҳокимияти давлатӣ, пеш аз ҳама дар бораи шахсияту мақом ва одоби хислатҳои ҳоким ақидаҳои худро баён кардаанд.

Таҳлили ин маълумот ба мо имкон дод, ки онҳоро ба қисмҳои назариявӣ ва амалӣ тақсим кунем. Дидгоҳи ҷамъиятию сиёсии муаллифони асарҳо ба паҳлуҳои гуногуни идоракунӣ давлатӣ, ки дар шакли дастурҳо ба ҳоким таҳия шудаанд, қисми назариявии масъаларо ташкил медиҳанд. Хикояҳо ва воқеаҳои, ки онҳо барои таъкид бахшидани ақидаҳои худ ва бо мақсади насиҳат кардани ҳокимон овардаанд, ба қисми амалии маълумоти онҳо тааллуқ доранд.

Мувофиқи ақидаи муаллифони асарҳо, асоси ҳокимияти давлатиро шакли мутлақии идоракунӣ ташкил медиҳад, ки дар он ҳокимияти ҳоким мутлақ ва ҳуқуқҳои ӯ бемаҳдуд мебошанд. Ҳамаи раъй аз ҷумла табақаи болоӣ бояд ба ӯ итоат кунанд. Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки аз шахсият, қобилияти ҳукмронӣ, худотарсӣ ва хислатҳои инсонии ҳоким, ҳама чиз набошад ҳам, бисёр масъалаҳо, баъзан некӯахлоқии давлат ва мардум вобаста буд. Аммо, мувофиқи ҷаҳонбинии муаллифони мо, ҳокимият ба қонунҳои динӣ таъяс мекарду пас аз паҳншавии ислом бошад бо қонунҳои динӣ маҳдуд шуд. Ин ғоя дар ҳамаи объектҳои таҳқиқоти мо ба назар мерасанд.

Меҳвари сифатҳои шоистаи ҳоким адолат ҳисобида мешавад, ки дар атрофи он сифатҳои наҷиб, малака ва амалҳо ҷарх мезананд. Дар «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» ғайбати Хусрави Анушервон ва Исмоили Сомонӣ ҳамчун намунаи адолатпешагӣ эътироф шудаанд. Ба ғайр аз онҳо Ардашери Бобакон, Тоҳир ибни Абдуллоҳ ва Маҳмуди Ғазнавӣ низ борҳо ба некӣ ёд шудаанд.

Асоси дидгоҳи муаллифони асарҳои мавриди баррасии мо қарордошта, дар масъалаи шахсият ва сифатҳои шоистаи ҳоким дар он аст, ки новобаста

ба мазмунан якхела буданашон, онҳо аз лиҳози ҳаҷм ва фарогирии муаммои омӯхташаванда яксон баён карда нашудаанд.

Ба ғайр аз он, моҳияти ақидаҳои Кайковус, Низомулмулк, Ғазолӣ ва Низоми Арӯзиро дар ин мавзӯ, тақрибан ба ҳафт сифати асосӣ, ки доштани онҳо ба ҳоким ҳатмист аз қабилӣ парҳезгорӣ, риояи меъёрҳои шариат, адолат, босалобатӣ, саховатмандӣ, хотираи устувор, сабурӣ ва ростқавлӣ гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст.

Муаллифони мо дидгоҳи худро роҷеъ ба масъалаи омӯхташаванда дар асоси мисолҳои зиёд коркард намудаанд. Дар асоси таҳлили онҳо мӯйян гардид, ки баъзеи ин мисолҳо бофтаю ҳаёли буда, аксар вақт аз ҳаёти сулолаҳои тоисломии эронизабон ва баъзеи дигарашон воқеаҳои таърихӣ аз рӯзгори ҳокимони замонашон мебошанд. Дар ҳамаи чор асар ҳамон як мисол, баъзан дар шакли каме тағйирёфта дучор меоянд.

Дар зербоби сеюми боби дуюми рисола **«Муаллифони асарҳо дар бораи нақши мансабдорони давлатӣ ва дарборӣ дар фарҳанги давлатдорӣ»** дар мисоли вазир, надим, дабир, омил, ҳочиб, сипаҳсолор ва қозӣ назари Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммад Ғазолӣ ва Низомии Арузии Самарқандӣ ба нақши мансабдорони давлатию дарборӣ дар низоми идоракунии давлатӣ таҳқиқ карда шудааст.

Диссертант бо тақя ба маълумоти объектҳои рисола таъкид менамояд, ки дастгоҳи мавҷудаи сершумори мансабдорон дар низоми институтҳои идоракунии давлатӣ дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ бо вучуди тобеияти комили худ ба ҳокими оӣ, дар фарҳанги идоракунии давлат нақши муҳим бозидааст.

Дар сари тамоми дастгоҳи маъмурии давлатию дарборӣ вазир меистод, ки шахси дуум дар давлат ҳисобида мешуд. Шахсият, сифатҳои кордонӣ ва ҷаъолияти вазир барои неқӯаҳволии кишвар ва натиҷаҳои ҳукмронии подшоҳ аҳамияти калон доштанд.

Дар объектҳои диссертатсия, ба ғайр аз «Ҷаҳор мақола» ба нақш ва мавқеи вазир дар фарҳанги давлатдорӣ бобҳои алоҳида бахшида шудаанд, ки

дар онҳо тамоми доираи масъалаҳои марбут ба ин мавзӯ баррасӣ гардидаанд. Муаллифони асарҳо бар ин назаранд, ки номҳои ҳокимони бузург бо номҳои вазирони бузург алоқаманданд. Бо тақия ба ин мавқеи онҳо, беихтиёр чунин фикр пайдо мешавад: «Баъзан муайян кардани он, ки барои шукуфоии давлат нақши асосиро шоҳ бозидааст ва ё вазир ғайриимкон аст».

Дар асарҳои таҳқиқшаванда чандин маротиба ва бо суҳанони нек вазирон аз хонадони маъруфи Бармакиён ёд шудаанд. Аз ҳамзамононашон, муаллифони асарҳо Абулфазли Балъамӣ, вазирони ғазнавиён Аҳмад ибни Ҳасан ал-Маймандӣ, вазирони Оли Буя Соҳиб Исмоил ибни Аббод, вазири салҷуқиён Абунастри Кундурӣ ва Низомулмулкро аз ҷумлаи вазирони оқил, арзанда, наҷиб ва салоҳиятдор номидаанд.

Дар диссертатсия, инчунин маълумоти объектҳои қор дар бораи надим таҳлил карда шудаанд. Ба масъалаҳои талабот ба шахсият, дониш ва малакаи надим бобҳои алоҳида ҷудо карда шудаанд. Дар онҳо, ҳамчунин ахбори кӯтоҳи Муҳаммади Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ зиёда аз 30 салоҳият, сифатҳо, имтиёзҳо ва салоҳиятҳои ин мансабдори муҳимми дарбор номбар гардидаанд.

Бинобар таъкиди диссертант, яке аз фарқиятҳои объектҳои диссертатсия дар масъалаи баррасишаванда, мавҷуд будан ё набудани боби алоҳида мебошад, ки дар бораи ягон вазифаи дарборӣ ё давлатӣ нақл мекунад. Ҳамин тавр, агар дар «Чаҳор мақола» ба вазифаҳои вазир ва надим бобҳои алоҳида ҷудо карда нашуда бошанд, пас вазифаи дабир дар он ҳамаҷониба ва дар муқоиса бо дигар асарҳо пурратар баррасӣ карда шудааст. Маълумоти ўро дар бораи дабир шартан ба се қисм – сифатҳо, малақаҳою вазифаҳо ва тавсияҳою дастурҳо тақсим кардан мумкин аст.

Унсурмаолии Кайковус ҳам дар асараш ба дабир боби алоҳида ҷудо карда, соҳиби ин вазифаи давлатиро насихат мекунад ва дар наздаш талаботҳои ҷиддӣ пеш мегузорад.

Муҳаммад Ғазолӣ низ вазифаи дабирро баланд арёбӣ мекунад, аммо дар ин бора ошкоро суҳан намегӯяд, балки фикрҳои худро тавассути ситоиши

калам, ки ба андешаи ӯ сатҳи тарбияи одамони бомаърифат ва сармояи онҳоро дар шакли дониш нишон медиҳад, ифода мекунад. Дар баробари ин, ӯ бо ишора ба хирадмандон ва ҳокимони пешин, котибро водор мекунад, ки даҳ малака дошта бошад.

Дар диссертатсия, инчунин маълумоти Низомулмулк ва Унсурмаолии Кайковус дар бораи омил таҳлил карда шудааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки омилҳо дар вилоят, шаҳр ва ҳатто работ ҳукмронӣ мекарданд. Ба ғайр аз он, мансабдороне ба шумор мерафтанд, ки манбаҳои даромади хазинадории давлатиро идора мекарданд ва барои ҷамъоварии андоз масъул буданд. Диссертант бар он назар аст, ки ҳарду муаллиф ба ҳоким дар бораи назорати доимии фаъолияти омилҳо ва ҷазои қатъии онҳо дар сурати сӯиистифода аз қудраташон дастур медиҳанд. Аммо, ин масъала дар «Сиёсатнома» хеле васеътар баррасӣ шудааст. Дар он, ба ғайр аз назорат ва ҷазо додани омил, инчунин дар бораи пешгирии соҳиб шудани омил ба якчанд вазифа, ҳар ду-се сол ҷойивазкунонии омилҳо ва тобеияти пурраи онҳо ба вазир суҳан меравад.

Низомулмулк ва Унсурмаолии Кайковус фикрҳои худро дар бораи фаъолияти омил бо овардани якчанд ҳикояҳо аз ҳаёти омилони ҳамзамонашон тақвият медиҳанд.

Дар диссертатсия таъкид карда шудааст, ки ба ақидаи муаллифони асарҳо, дар дарбори ҳокимони мусулмони асримиёнагӣ ҳочиб низ яке муҳимтарин амалдор ҳисобида мешуд. Дар асоси маълумоти муайян оид ба ҳочиб, ки аз объектҳои диссертатсия ба даст омадаанд, диссертант ба хулосае омадааст, ки ҳочиб вазифаи дарвозабон (ҳочибӣ дарвоза), посбони қаср ва шахсии ҳоким, ташкилкунандаи маросимҳои дарборӣ, фармондеҳи лашкар (мартабаи байни хайлбошӣ ва сипаҳсолор) инчунин фармондеҳи горди шахсии ҳокимро бар ӯҳда дошт.

Дар диссертатсия маълумоти муаллифони асарҳо роҷеъ ба сипаҳсолор низ баррасӣ шуда, қайд гардидааст, ки аз объектҳои диссертатсия дар бораи сипаҳсолор танҳо «Қобуснома» баҳс мекунад. Дар боби алоҳида Кайковус

пеш аз ҳама дар бораи шахсият, шаъну шараф ва хислатҳои сипахсолор суҳан
ронда, муносибати ӯро бо сарварони ҳарбӣ ва ҷанговарон, қоидаҳои ҷанг ва
идоракунии қўшун дар вақти ҷанг тасвир мекунад.

Амалдори дигаре, ки дар борааш аз асарҳои омӯхташаванда, маълумот
гирифтани мумкин аст, қозӣ мебошад. Ба қозӣ дар «Кабуснома» ва
«Сиёсатнома» бобҳои алоҳида бахшида шудаанд. Маҳорати касбӣ, ваколат
ва вазифаҳои қозиро хеле доманадор баён карда, Унсурмаолии Кайковус дар
мачмӯъ зиёда аз 30 ғазилат ва малакаи ӯ, инчунин қоидаҳои пешбурди
муҳофизат ва ҳукм баровардани номбар мекунад. Баръакси Кайковус,
Низомулмулк танҳо дар бораи зарурати назорати қатъии ғайриқонунии қозиро,
дастгирии онҳо аз ҷониби ҳокимон, додани ваколатҳои махсус ва дастгирии
молиявии онҳо дидаҳои худро баён кардааст.

Дар асоси маълумоти онҳо маълум мешавад, ки қозӣ амалдори давлатии
баландпоя ва соҳиби мақоми махсус буда, дар асоси аҳкоми шаръӣ
додгустарӣ мекардааст. ӯ ба истисноии ҳолатҳои ғайриқонуни дар асоси
нишондоди шохидон ва ё ёд кардани савганд ҳукм бароварда, вакилҳои
«некхоҳ ва одил» доштааст.

Дар диссертатсия қайд карда мешавад, ки дар асарҳои таҳқиқшаванда
ғайриқонунии боз як қатор мансабдорону амалдорони дарборӣ ва давлатӣ
баррасӣ кардаанд. Таҳлили муфасссали ин маълумот бинобар мақсаду
вазифаҳои гузашташуда ва маҳдудияти ҳаҷми рисолаи ҳозир ғайримумкин аст.

Номгузи вазифаҳое, ки дар объектҳои рисола ҷой доранд аз лиҳози
шумора хеле фарқ мекунанд. Агар Низомулмулк дар бораи бисту ҳафт
амалдор маълумот дода бошад, пас Кайковус дар бораи даҳ, Низомии Арӯзӣ
дар бораи ҳашт ва Ғазолӣ танҳо шаш амалдор маълумот додаанду ҳалос.

Дар натиҷаи ҷамъбасти таҳлили маълумоти муаллифони асарҳо доир ба
ин масъала, нуктаҳои муҳим ифшо гардиданд:

- бе истисно ҳамаи асарҳо ҳам дар бораи мансабдорони дарбор (даргоҳ) ва
ҳам хизматчиёни давлатӣ (деворон) маълумот додаанд;

- муаллифони асарҳо фикрҳои худро на танҳо дар бораи ҳукуку ӯҳдадорихи мансабдорон, балки оид ба ҳислатҳои малакаҳои, ки бояд онҳо дошта бошанд, изҳор мекунанд;

- ахбори онҳоро аз нуқтаи назари вазифаҳои дар рисола гузошта шуда ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст – якум, маълумот дар бораи мансабдороне, ки ба баёни ғайолияти онҳо боби алоҳида бахшида шудааст ва дуюм, мансабдорон ва хизматчиён, ки маълумот дар бораи онҳо хеле кӯтоҳанд ва ё танҳо номи мансабашон зикр шудааст;

- маълумоти худро оид ба ягон мансаб, муаллифони асарҳо бо овардани ҳикояҳои, ки ба ҳаёту ғайолияти шахсиятҳои таърихӣ равшанӣ меандозанд, тақвият мебахшанд.

Боби сеюми рисола **«Асарҳои форс-тоҷикӣ андарзии таърихию адабӣ оид ба фарҳанги модии тоҷикон»** номгузори шуда, аз ду зербоб иборат аст.

Дар зербоби якуми он – **«Инъикоси фарҳанги модии тоҷикон дар маълумоти муаллифони асарҳо»** таҳлили ахбори Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммад Ғазолӣ ва Низомии Арузии Самарқандӣ роҷеъ ба унсурҳои фарҳанги модӣ аз қабилӣ шахрсозӣ меъморӣ, ҷиҳози хона ва ашӣ рӯзгор, либос, сарпӯш ва пойафзол, олоти меҳнат ва ҷангафзор, ҷавохирот ва маҳсулоти заргарӣ пешниҳод карда шудаанд.

Диссертант маълумоти мавҷудаи муаллифони объектҳои диссертатсияро дар бораи меъморӣ ҳамаҷониба омӯхта, таъкид мекунад, ки онҳо тарҳи возеҳи сохтори шаҳри асримиёнагӣ, яъне мавҷудияти се қисми асосии он – куҳандиз, работ ва шаҳристонро медиҳанд. Ҳамчунин ин маълумот мавҷудият ва таъиноти иншооти маъмурӣ, ибодатӣ, ҷамъиятӣ, шаҳрвандӣ ва биноҳои қисмҳои ҷудогонаи онҳоро нишон медиҳад. Тарҳ ва ороиши дохилии қасру хонаҳо басо диққатҷалбкунанда тасвир карда шудаанд.

Дар рисолаҳои таҳқиқшаванда, дар муқоиса бо дигар унсурҳои фарҳанги модӣ, маълумот оид ба ҷиҳози хона ва ашӣ рӯзгор ба маротиб

зиёд буда, зиёда аз чил номгӯйро фаро гирифтаанд.

Хеле кам дар объектҳои диссертатсия либос, сарпӯш ва пойафзол, силоҳ, ҷавохирот ва дигар маҳсулоти заргарӣ мавҷуданд. Аммо, ҳатто онҳо ба мо маълумоти ҳамаҷонибаи муфидро дар бораи таъинот, раванд ва маводи истеҳсолӣ, усулҳои истифодаи онҳо ошкор месозанд.

Таҳлили дақиқи маълумоти муаллифони асарҳо дар бораи масъалаи муҳокимашаванда нишон дод, ки онҳо дар назди худ вазифаи тасвири фарҳанги моддиро нагузоштаанд, аз ин ҷо хусусияти порчагии маълумоти онҳо дар бораи масъалаи баррасишаванда пайдо мешавад. Ҳеч яке аз ашъи фарҳанги моддӣ аз ҷониби онҳо муфассал тасвир нашудааст. Ғайр аз ин, маълумоти онҳо дар бораи ягон соҳаи фарҳанги моддӣ аз маълумоти дар бораи соҳаи дигар бартарӣ дорад. Баъзан ин ё он соҳаи фарҳанги моддӣ дар як асар нисбат ба се асари дигар хеле васеътар ба назар мерасад.

Бо камбудии зикршуда нигоҳ накарда, арзиши ахбори муайяни Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммад Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ роҷеъ ба фарҳанги моддии тоҷикон басо назаррасанд. Масалан, баъзе ёдгориҳои меъморӣ номбурдаи онҳо то рӯзҳои мо омада расидаанду бисёре аз ашъҳо, баъзан ашъҳои нодир ва қариб, ки аз муомилот баромадаю аз байн рафта, имрӯз низ мавриди истифодаи мардуми тоҷик қарор доранд. Дигар ҷиҳати нодирии маълумоти номбурда, пеш аз ҳама дар номи ашъҳою олотхост, ки бисёрии онҳо аз истифодаи забони муосири гуфтугӯии тоҷикӣ баромадаанд.

Зербоби дуюми боби дуюми рисола **«Муаллифони асарҳо дар бораи рушди илм ва адабиёт, ҳаёти динӣ»** ба масъалаҳои инъикоси фарҳанги маънавии тоҷикон дар объектҳои қори диссертатсионӣ бахшида шудааст.

Фарҳанги маънавӣ маҷмӯи зухуроти ғазолияти маънавӣ ва зеҳнии инсонро аз қабилӣ илм, адабиёт, дин, асотир, мусиқӣ, санъат, расму оин, ҷашнҳо ва амсоли онҳоро дар бар мегирад. Дар «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» бе истисно дар бораи ҳамаи соҳаҳои номбаршудаи фарҳанги маънавӣ маълумот ҷой доранд. Аммо, бо сабаби зиёд

будани ахбори муаллифони асарҳои омӯхташаванда роҷеъ ба ин масъала ва маҳдудияти ҳаҷми рисолаи номзадӣ, диссертант танҳо бо омӯзиши илм, адабиёт ва ҳаёти динӣ маҳдуд шуд.

Дар асарҳои мавриди назар дар бораи илм маълумоти гуногун мавҷуданд. Чунончӣ, назари муаллифони асарҳо ба таснифи илмҳо, ҳикояҳо дар бораи диншиносону аҳли тасаввуф, олимону табибон, зикри дастурҳо ва андарзҳои онҳо ва инчунин рисолаҳое, ки дар бораи ин илмҳо навиштаанд, аз зумраи масъалаҳое мебошанд, ки дар боби мазкур ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.

Мувофиқи таснифоти Унсурмаолии Кайковус кулли илмҳо ду намуд мешаванд: руҳонӣ ва дунявӣ. Илмҳои руҳонӣ гуфта, ӯ илми диниро мефаҳмад ва онро беҳтарин илме мешуморад, ки инсон метавонад ба он машғул шавад. Зеро ба андешаи ӯ, дониستاني илми рӯҳонӣ ба инсон ҳам дар дар ин дунё ва ҳам дар охираат манфиат меорад [17, сах.133 134; 18, сах. 125 126; 16, сах. 70].

Диссертант қайд кардааст, ки маълумоти муаллифони объектони рисолаи ӯ дар бораи илмҳои динӣ хеле ҷой-ҷой, қутоҳ ва бо овардани баъзе суҳанон ё ҳикояҳо аз ҳаёти олимони диншинос ва аҳли тасаввуф маҳдуд шудаанд.

Дар «Насиҳат-ул-мулук» ҳикояҳо дар бораи суфӣ ва донандаи ҳадисҳо, зодаи шаҳри Самарқанд Фузайл ибни Айёз, суфӣ ва илоҳиётшинос Абӯалӣ Шақиқ ибни Иброҳим ал-Балхӣ, суфӣ ва дарвеш Абуабдурраҳмон Ҳотами Ассам ва ё Ҳотами Кар, ки дорои лақаби ифтихории «Луқмони уммат» будааст, оварда шудаасту мақбарааш дар деҳаи Саричашмаи ноҳияи Файзободи Тоҷикистон ҷой дорад, дучор меоянд [191]. Мувофиқи гуфти академик В.В. Бартольд Ҳотами Ассам шогирди Шақиқи Балхӣ будааст [66, сах. 230].

Дар бораи олими илоҳиётшинос ва муҳаддис Абуалӣ Ҳасан ибни Муҳаммад Даққоқи Нишопурӣ ҳам Муҳаммади Ғазолӣ ва ҳам Низомулмулк хабар медиҳанд. Дар ҳикояе, ки онҳо овардаанд, ӯ ҳокими Кирмон Абӯалӣ

Илёсро, ки ҳардуяшон ўро нодуруст ноиби Сомониён дар Хуросон номидаанд, насихату роҳнамоӣ мекунад.

Мавзуи баррасишаванда аз мадди назари Унсурмаолии Кайковус низ дур намондааст. Дар «Қобуснома» ӯ роҷеъ ба ҳаёт ва суҳанони нисбати каноатмандӣ гуфтаи яке аз поягузори тасаввуф Абӯбакр Дулаф ибни Ҷаҳдар Шиблии Хуросониرو, ки волидонаш зодаи Истаравшан будаанд, овардааст. Ҷамҷунин Кайковус суҳанони шайх, диншинос ва суфии маъруф Аҳи Фарруҳи Занғониرو дар бораи манъи мусиқӣ зикр мекунад.

Диссертант бар он аст, ки мавқеи муаллифони объектони диссертатсия дар таснифи улуми дунявӣ гуногун аст. Ба ақидаи Унсурмаолии Кайковус, илмҳое, ки ба ягон машғулият тааллуқ доранд, дунявӣ ҳисобида мешаванд. Ба монанди тиб, нучум (астрология), риёзиёт, заминшиносӣ, шеър ва ғайра. Ҷамҷунин ӯ касбу корҳоро, ки бо ягон имлм вобастаанд номбар карда, мусиқӣ, табобати аспҳо, сохтмон, кандани корезҳоро аз зумраи онҳо доништааст.

Низоми Арузӣ бошад, моҳият ва таъиноти ҳандаса, илми ҳисоб, кайҳоншиносӣ, космография, нучум, тиб ва шеърро ошкор месозад. Ба ғайр аз он, Низомии Арӯзӣ муҳимтарин рисолаҳоро номбар кардааст, ки асосҳои ин илмҳоро дар бар мегиранд ва аз ҷониби олимони Юнони қадим, араб ва асримиёнагии тоҷик навишта шудаанд. Дар «Ҷаҳор мақола» ҳикояҳо дар бораи роҳҳои табобат ва усулҳои ошкор кардани беморӣ, аз қабилӣ усули таъсири раванӣ ба бемор (психотерапия), усули ташҳиси беморӣ тавассути ҳис кардани набз (набзшиносӣ), табобат бо хондани оятҳои Қуръон, пеш аз ҳама сураи Фотиҳа, ки табибони асримиёнагӣ истифода мебарданд, ҷой доранд.

Дар ин қисмати диссертатсия маълумоти «Қабуснома» ва «Ҷаҳор мақола» дар бораи олимону табибони барҷастаю наҷандон маъруфи халқи тоҷик Абурайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Муҳаммад Закариёи Розӣ, Алӣ ибни Аббос Маҷуси Ҷузҷонӣ, Абубакри Даққок, Адиб Исмоил ва дигарон таҳқиқ карда шудаанд.

Тавре, ки диссертант изҳор медорад, маълумоти муаллифони асарҳо, пеш аз ҳама Низомии Арӯзии Самарқандӣ афзоиши босуръати назмро бо забони форсӣ-тоҷикӣ тасдиқ мекунад, ба вазъи молиявӣ моддӣ шоир ва мақоми баланди ӯ дар дарбори ҳокимон, мароқи ҳокимон ба мадҳия, русуми мукофотонидани шоирон, майли шоирон ба хидмати ҳокимон ишора ва равшанӣ меандозанд. Кайковус ва Низомии Арузӣ инчунин дар бораи моҳият ва қонунҳои шеър, сифатҳо ва шахсияти шоир маълумот медиҳанд.

Арзиши асосии "Чаҳор мақола" дар масъалаҳои шеър, ба ақидаи диссертант дар қисми таърихӣ он аст. Низомии Арузӣ номи шасту се шоирро номбар мекунад ва аз ҳаёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Муиззӣ, Рашидӣ, Масъуди Саъди Салмон ва ҳудаш Арузӣ меорад.

Дар ҳама давраи замон дин қисми ҷудонопазири ҳаёти мардум буда, на танҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, балки баъзан дар ҳаёти иқтисодӣ ҷомеа низ нақши калидӣ ва ба рушди он таъсири назаррас дошт. Дин ва илм ду соҳаи ҳаёти фарҳангии ҷомеа мебошанд, ки то замонӣ мо дар масъалаи таъсир ба рушди ҷомеа мавқеашонро иваз кардаанд. Агар дар рӯзҳои мо илм бо суръати ҳайратангез рушд ва ба паҳлӯҳои гуногуни ҳаёти инсоният таъсири муассир пасонад, пас дар асрҳои миёна илм зерӣ таъсири амиқӣ дин қарор дошт.

Диссертант қайд мекунад, ки дар асарҳои мавриди назар оид ба масъалаи ҳаёти динӣ маводи пароканда вале аз ҷиҳати мавзӯ хеле фарох мавҷуд аст. Аммо, ба ғайр аз "Сиёсатнома" масъалаҳои дин ва ҳаёти динӣ дар се асари дигар мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд.

Дар диссертатсия тамоми маълумоти объектҳои он роҷеъ ба ҳаёти динӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим карда шудаанд: муносибати байни ҳокимияти руҳонӣ ва дунявӣ, яъне халифа ва ҳоким (амир, шоҳ, султон); муносибатҳои намоёндагони равияҳои мухталифи ислом байни худ; муносибати байни намоёндагони як мазҳаби исломӣ; муносибатҳои байни намоёндагони адёнии гуногун; маълумот дар бораи чараёнҳои динӣ-фалсафӣ ва равияҳои бидъатӣ дар ислом ва зардуштия.

Пас аз омӯзиш ва таҳлили маълумоти муаллифони асарҳо оид ба масъалаи баррасишаванда диссертант ба чунин натиҷа даст ёфтааст

1. Маълумоти онҳо дар бораи соҳаҳои гуногуни фарҳанги маънавӣ ҳам аз лиҳози ҳаҷм ва ҳам аз рӯи сабабҳои муаллифиро ба баёни онҳо водоркунанда фарқ мекунад.
2. Дар ҳоле ки дар як ё ду асар маълумоти кофӣ барои таҳқиқи ягон масъалаи фарҳанги маънавӣ мавҷуд аст, дар дигар асарҳо чунин маълумот вучуд надорад.
3. Баъзе масъалаҳои марбут ба фарҳанги маънавӣ махсус мавриди омӯзиши ин ё он муаллиф гардидаанд.
4. Дар баробари нодир буданашон, бархе аз онҳо шубҳанок ҳатто эътимодноқ нестанд.
5. Мавҷудияти ҳикояҳои сершумор дар бораи паҳлӯҳои гуногуни маросимҳо, базмҳои дарборӣ ва урфу одатҳои дар онҳо риояшаванда, рушди илмҳо, муносибати калимаҳои гуногуни аҳоли, одобу ахлоқи ҷомеа ва дигар масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва ҳатто иқтисодӣ маълумот медиҳанд.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Асарҳои XI-XII замони шукуфоии асарҳои таърихию адабии андарзии форс-тоҷик ба шумор мераванд. Намояндагони ин жанри адабиёт Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк. Муҳаммади Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ бо асарҳояшон «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насихат-ул-мулук» ва «Чаҳор мақола» барои рушди адабиёти форс-тоҷик ва ғанӣ гардидану паҳн шудани забони ягонаи форс-тоҷик ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Ба ин асарҳо аз зумраи асарҳои аввалин ва бунёдии насри форс-тоҷик дар таҳқиқоти доманадори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат – ҳастии миллат» баҳои баланд дода шудааст [121].

Аммо, арзиши асарҳои номбурда танҳо бо аҳамияти адабию забонии онҳо маҳдуд намешавад. Ин асарҳо барандаи ахбори фаровони таърихию фарҳангӣ мебошанд, ки омӯзиш ва таҳлили онҳо моро барои чунин хулоса баровардан водор намуданд:

1. Ба касодӣ ва парокандагиашон дар муқоиса бо рисолаҳои сирф таърихӣ нигоҳ накарда, маълумоти объектҳои таҳқиқоти мо оид ба ҳолати ҳассос ва вазнини вазъи сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон хабар медиҳанд, ки ба иллати сабабҳои зерин руҳ дода буданд:

- мавҷуд будани мулкҳои қонунан тобеъ, аммо амалан озод аз ҳокимияти марказӣ;
- ғузӯр шудани ҳаракатҳои ҷудоихоҳона ва қувваҳои марказгурез дар симои ҳокимони маҳаллӣ аз байни ашрофзодагин маҳаллӣ ва сарварони ҳарбӣ ва кӯшиши онҳо барои соҳибистиклол гардидан;
- вазъи ноустувори динӣ, ки бисёр вақт боиси задухӯрдҳои хунини натавҷо суннимазҳабону шиамазҳабон, балки байни намоёндогони мактабҳои мухталифи суннимазҳабон ва пайравони дигар равияҳои бидъатии ислом, ки бар ғояи адёни тоисломии мардуми иронизабон асос ёфта буданд;
- тез-тез ивазшавии ҳонадонҳои ҳукмрон ва муборизаи беохири онҳо ба хоштири васеъ кардани ҳудуди мулкашон;
- муборизаи дохилисулолаві барои ҳокимият [З-А, 10-А].

Ҳикояе, ки мувофиқи он сағ тобаеро, ки дар он барои Амр ибни Саффор хӯрок мепухтанд, бо суҳанони зерини Амр ба охир мерасанд, ки баёнкунандаи авзои замона, давраи ҷангҳои доимии байниҳамдигарӣ, бозиҳои сиёсӣ, мубориза барои ҳокимият, замоне, ки соҳиб шудан ба қудрат хеле мушкил буду аз додани он басо осон ифода мекунанд: «Ибрат гиред, ким ан он мардам, ки бомдод матбахи маро ҷаҳорсад шутур мекашиданд ва шабонгоҳ саге бардоштааст ва ҷамебарад ва гуфт...ки бомдод амир будаму шабонгоҳ асирам» [29, с.22; 38, с.46]. Бо ҷанде тафовут ин ҳикояро Муҳаммад ибни Муборакшоҳ низ овардааст. Мувофиқи гуфтаҳои ӯ матбахи Амрро ҳазор уштур мекашиданду баъди дидани воқеаи сағу тоба Амр ҷӣ

хеле, ки Низомулмулк овардааст нахандид, балки ду ракаат намоз гузорид [24, с.366-367].

2. Аз нуктаи назари муаллифони мо подшоҳ бояд барои раъияташ намунаи ибрат ва соҳиби баракати худовандӣ бошад, масъалаҳои диниро омӯзад ва дар ҳама корҳои ба шариат таъя намояд, ба маслиҳати уламо ва одамони дар корҳои давлатдорӣ пуртаҷриба гӯш диҳад, шикояти раъиятро шунида адолатро барпо намояд, дӯстони одил дошта бошад, аз болои амалдорон ва лашкар назорат барад ва ҳангоми зарурат мардумро аз шарри онҳо эмин дорад, бо хешовандонаш саҳтгир бошад. Ба ақидаи онҳо сифати олии подшоҳ адолат буда, ба он танҳо дар пайравӣ қардан ба талаботҳои номбурда имкон дорад. Ҳамин тариқ, муаллифони мо дар мисоли подшоҳи боадолат ғояи иттифоқи ҳокимиятҳои динию дунявиро баён месозанд. [4-А, 9-А]

3. Муаллифон усули асосии баён қардани фикрҳои худро дар овардани ҳикояҳои зиёд аз ҳаёти пайғамбарон, ҳокимон, олимон, мансабдорони давлатӣ ва ҳатто мардуми оддӣ мебинанд.

Дар асарҳои мавриди баррасӣ қарор додаи мо аз рӯзгори ҳокимони сулолаҳои мухталиф ва вазирони онҳо, руҳониён ва олимони ҳикояҳои воқеӣ мавҷуданд. Масалан, Тоҳир ибни Ҳусайн, Яъқуб ва Амр ибни Лайс, Исмоили Сомонӣ, султон Маҳмуд, султон Алпарслон, вазирон Низомулмулк, Соҳиб ибни Аббод, Абуалии Балъамӣ, Ҳасани Маймандӣ, олимони Абуалӣ ибни Сино, Абунастри Арроқ, Абусахли Масеҳӣ, шоирони Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Фарруҳии Систонӣ ва бисёр дигарон.

Ҳамаи ин ҳикояҳо бо мақсадҳои панду андарзӣ ва барои ба суҳанони муаллиф тақвият бахшидан истифода гардидаанд. Аммо дар баробари ҳикояҳои, ки бо дигар манбаҳо тасдиқ шудаанд, дар объектҳои рисолаи мо анахронизмҳо ва қиссаҳои бофтаи зиёд дучор меоянд, ки дурустии онҳоро далелҳои таърихӣ инкор мекунанд [5-А].

4. Муаллифони асарҳо ба дастгоҳи маъмурӣ, ки аз диди онҳо василаи муҳимтарини фарҳанги идоракунии давлат аст, диққати зиёд медиҳанд. Онҳо, ба ҳоким дастур медиҳанд, ки ба интиҳоби кадрҳо бодиққат муносибат

кунад, як нафарро ба якчанд вазифа таъин накунад, як вазифаро ба чанд нафар насупорад, аз фаъолияти мансабдорони даргоҳ ва дарбор огоҳ бошад, дастгоҳи маъмурии давлатиро моҳирона идора кунад, муносибаташ бо онҳо саҳтгирона ва дар айни замон одилона бошад, зеро ӯ барои кадрҳои таъиншуда ва фаъолияти онҳо дар назди Худо масъул аст. [6-А, 7-А]

5. Дар ҳеҷ яке аз асарҳои мавриди назар, инъикоси фарҳанги моддӣ ҳадафи муаллиф ҳисобида намешавад. Бо вуҷуди порча-порча буданашон, баъзе аз маълумоти мавҷуда нодиранд. [2-А, 5-А]. Масалан, баъзе аз ёдгориҳои меъмории муаллифони мо номбурда то ба имрӯз боқӣ мондаанд. Дар «Сиёсатнома» дар бораи сутудоне, ки дар замони ҳукмронии Фаҳруддавла аз ҷониби зардуштии сарватманде бо номи Бузурҷумид сохта шудааст, сухан меравад. Пас аз бино кардани ин мақбара дар болои кӯҳи Табораки шаҳри Рай, мӯҳтасиб Бӯ Бакр ба болои он баромада, азон гуфт ва истифодабарии он барои зардуштиён ғайриимкон шуд. Ба гуфтаи Низомулмулк ин сутудон дар рӯзҳои ӯ «Дидаи сипаҳсолор» номида мешуд [27, с.226; 31, с.133; 38, с.168]. Ин мақбара то ба имрӯз боқӣ мондааст ва «*Бурҷи нақорахона*» ном дорад [180].

Дар радифи дигар унсурҳои фарҳанги моддӣ дар объектҳои кори мо номи яроқу аслиҳае вомехӯранд, ки роҷеъ ба онҳо дар дигар сарчашмаҳо маълумот қариб, ки мавҷуд нест. Яке аз намудҳои ҷангафзори масофавӣ «*камони гурӯҳа*» ба шумор мерафт. Ин намуди камон дар «Ҷаҳор мақола» дар гуфтаҳои зерини шоир Муиззӣ ёд шудааст: «Офтобзард султон аз саропарда бадар омад, камони гурӯҳа дар даст.» [35, с.70; 37, с.98; 63, с.73]. Агар ба фарҳангҳои забони форс-тоҷикӣ назар андозем, дар онҳо «*камони гурӯҳа*», ва ё «*камони гулула*», ба сифати камоне, ки ба воситаи он санг ва ё гулӯлачаҳоро меандозанд, ёд шудааст [18; 43, с.535] Дар байни мардум онро «*камонгӯлак*» низ меноманд.

Дар «Донишномаи ҷангафзорҳо» чунин намуди камон «лук - пряща» («*камонгӯлак*») номида шуда, ҳамчун камони ду зеҳи мувозии бо ҳам ба

воситаи чармпора ва ё матоъпора пайвастшуда дорад ва бо санг меандозад, тавсиф карда шудааст [183].

Маълум шуд, ки тоҷикон аз чунин намуди камон дар рӯзҳои мо низ истифода мебаранд. Дар яке аз интернет – Ҳамоишҳои дӯстдорони таърих як иштирокчии он навиштааст, ки ҳангоми сафараш ба ҷануби Тоҷикистон, дар ҳаммоми як деҳа «*камонгӯлак*»-ро дидааст. Сипас, ӯ камон, таъиноташ (ҳимояи ҳосил аз занбӯри асал ва паррандагон – С.Б.), усули истифодабарӣ, дақиқӣ ва масофаи андохтани онро баён намуда, инчунин якчанд расми камон ва соҳибашро бо камон дар даст ҷойгир намудааст [184].

6. Ҳамаи асарҳои мо, хусусан «*Чаҳор мақола*», манбаи маълумоти арзишманд дар бораи ходимони фарҳанг, руҳониён, олимон ва шоирон мебошанд. Дар онҳо ҳикояҳои зиёде дар бораи ҳаёт ва фаъолияти намояндагони илму фарҳанг мавҷуданд. Баъзе аз ин ҳикояҳо беназиранд ва аз рӯи онҳо на танҳо ба фаъолият, балки ба мақоми иҷтимоӣ ва вазъи моддии намояндагони фарҳанги маънавӣ баҳо додан мумкин аст. Масалан, ҳикояи пешгӯиҳои Абурайҳон Берунӣ бо амри султон Маҳмуд ба муносибатҳои муташанниҷи байни ҳоким ва олими дарборӣ ишора мекунад. Ё ин, ки қиссаи роҳсипории Абуалӣ ибни Сино ба сифати вазир ба девони кориаш мақоми баланди иҷтимоӣ ва шаъну шарафи ӯро дар байни мардум аён месозад [6-А, 8-А].

7. Ба истиснои Низомулмулк дигар муаллифони мо ҳадафи инъикоси ҳаёти диниро надоранд. Бо вучуди ин дар се асари дигар низ маълумоти зиёде мавҷуд аст, ки дар бораи вазъи динӣ ва нақши дин дар ҳаёти ҷомеа маълумоти муфид медиҳанд. Дар маҷмӯъ, маълумоти муаллифони мо оид ба масъалаи баррасишаванда масъалаҳои зеринро тавсиф мекунанд:

- муносибати байниҳамдигарии ҳокимияти динӣ (халифа) ва дунявӣ;
- нақш ва таъсири руҳониён ба ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа;
- тасаввуф ва мавқеи суфӣёну дарвешон;
- муносибати байниҳамдигарии намояндагони равияҳои мухталифи ислом;

- вазъу мақоми яҳудиён, масеҳиён, зардуштиён ва тарафдорони равияҳои бидъатии ислом дар ҷомеа ва таърихи бавучудоию ғаъолият ва паҳншавии равияҳои бидъатӣ дар ислом.

II. Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия

Таҳқиқоти диссертатсионии ҳозир аз аҳамияти амалӣ ҳолӣ нест ва вобаста ба ин барои истифодаи натиҷаҳои он тавсияҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Дар мисоли ин рисолаи диссертатсионӣ ва истифодаи усулу равишҳои он ба роҳ мондани раванди гузаронидани таҳқиқот оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик дар асоси маълумоти асарҳои асримиёнагии адабиёти форс-тоҷик;
2. Бо назардошти мавҷуд набудани нашри мукаммали «Қобуснома» ва «Насихат-ул-мулук» ба забони тоҷикӣ, омода намудан ва нашри матни интиқодии онҳо бо пешгуфторҳо ва тавзеҳоту феҳрастҳои мукамал;
3. Истифодабарии маводи диссертатсия ҳангоми коркард ва гузаронидани курсҳо ва семинарҳои махсус аз таърих ва фарҳанги давлатдорӣ тоҷикон, инчунин таъриху фарҳанги халқи тоҷик барои донишҷӯёни ихтисосҳои соҳавӣ ва шунавандагони курсҳои омодакунии захираҳои кадрӣ идоракунии давлатӣ;
4. Маълумоти объектҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳамчун манбаи муҳими таърихӣ барои омодакунии китобҳои дарсию маводи таълимӣ ва навиштани асарҳои ҷамъбасти аз таърих ва фарҳанги халқи тоҷик истифода шуданашон аз аҳамият ҳолӣ нест;
5. Бо мақсади шиносоии ҳаматарафаи ҷомеа бо ҳаёт ва ғаъолияти илмию эҷодии намояндагони барҷастаи халқи тоҷик баргузоркунии конференсияҳои илмӣ-амалии байналхалқӣ, минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ бахшида ба Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммади Ғазолӣ ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ бо ҷалби коршиносони ватанию хориҷӣ ва шарҳу тавзеҳи ҳаматарафаи ин ҷорабиниҳо дар барномаҳо ва саҳифаҳои ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ.

**Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар интишороти
зерини муаллиф инъикос ёфтаанд:**

1. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Федератсияи Россия:

[1-А] Бурҳонов, С. Инъикоси антропонимикаи асримиёнагии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.Бурҳонов // Паёми ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2014. – № 2 (63). – С.176-182.

[2-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси унсурҳои фарҳанги моддии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ / С.С.Бурҳонов // Ахбори ДДХБСТ – 2015. - №2. – С.28-33.

[3-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси воқеаҳои таърихӣ дар номаҳои замон (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.С.Бурҳонов // Номаи Донишгоҳ – 2015. - №4. – С.55-59.

[4-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси русуми давлатдорӣи Сосониён дар «Насихат-ул-Мулук»-и Муҳаммад Ғазолӣ / С.С.Бурҳонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ – 2020. - №3. – С.284-289.

[5-А] Бурҳонов, С.С. Значение двух рассказов из «Сиясатнаме» Низам ал-мулька в изучении уровня материльной культуры Мавераннахра и Хорасана X-XI вв. / С.С.Бурҳонов // Номаи Донишгоҳ – 2023. - № 1 (74). – С.22-30.

II. Дар дигар нашрияҳо:

[6-А] Бурҳонов, С.С. Мақоми шеърӯи шоирӣ дар дарбори ҳокимони Мовароуннаҳру Хуросони асрҳои X-XII (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола») / С.С.Бурҳонов // Усмонҷон Ғаффоров – устод, олим, адиб ва ходими ҷамъиятӣ. – Хучанд:Ношир, 2015. – С.495-501.

[7-А] Бурҳонов, С.С. Нақши дабирон дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ. / С.С.Бурҳонов // Соҳибхирад: Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, доктори илмҳои

таърих, профессор Сайдулло Абдуллоев. – Хучанд:Меъроҷ, 2015. – С.346-352.

[8-А] Бурхонов, С.С. Фаъолияти табибони Мовароуннахру Хуросон дар дарбори ҳокимони асрҳои X-XII (мувофиқи ахбори «Чаҳор мақола») / С.С.Бурхонов // Масъалаҳои мубрами таърих ва фарҳанги тоҷикон. Маҷмӯаи мақолаҳои муҳаққиқони ҷавон. Барориши 1. – Хучанд: Меъроҷ, 2015. – С.18-27.

[9-А] Бурхонов, С.С. Отражение достохвальных качеств правителя и традиций таджикской государственности в «Сиасетнаме» Низам - аль – Мулька. / С.С.Бурхонов // Гуманитарный трактат – 2017. - №8. – С.31-35.

[10-А] Бурхонов, С.С. Тасвири анъанаҳои нома ва номанигорӣ дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ. / С.С.Бурхонов // Маводи конфронси устодон ва магистрантон бахшида ба рӯзи криминалистикаи тоҷик таҳти унвони «Рушди криминалистика дар ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016». – Хучанд:Точ-принт, 2017. – С.195-211.

[11-А] Бурхонов, С. Отражение традиции отмечания праздников Навруз и Михрган в «Сиасет-намэ» Низам-аль-Мулька. / С.Бурхонов // Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам XXI международной заочной научно-практической конференции: «Развитие науки в XXI веке» 3 часть. – Харьков: научно – информационный центр «Знание», 2017. – С.5-9.

[12-А] Бурхонов, С. Нигоҳе ба баргузориҳои базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асри миёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома» - и Унсурулмаолии Кайковус). / С.Бурхонов // Маводи он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалӣ апрелӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир». – Панҷакент: Махзани илм, 2021. – С.813-817.

[13-А] Бурхонов, С. Нигоҳе ба таомули хӯрокхӯрӣ, шаробнӯшӣ ва баргузории базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома»-и Унсурмаали Кайковус) / С.Бурхонов // Конференсияи ҷумҳуриявӣ IV илмӣ-амалии донишҷӯён, магистрантҳо ва аспирантону унвонҷӯёни Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар мавзӯи «Илм-асоси рушди инноватсионӣ». – Душанбе. – 2019. – С. 105-111.

[14-А] Бурхонов, С.С. Унсурмаали Кайкавус о султани Махмуде Газнави. / С.С.Бурхонов // Материалы научно-практической международной конференции «Актуальные проблемы истории, истории культуры, историографии и источниковедения истории народов Средней Азии» в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент, в честь 60-летия доктора исторических наук, профессора Вохидова Шодмона Хусейновича. Пенджикент, 2021. – С.121-124.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

I. ИСТОЧНИКИ:

1. Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ / Хоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайн Байҳақӣ; [таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо С.Муллоҷон]. – Душанбе: «Бухоро», 2014. – 774 с.
2. Байҳақӣ, Абӯ-л-Фазл. История Масӯда (1030-1041) / Абӯ-л-Фазл Байҳақӣ; [перевод с персидского, введение, комментарий и приложения А.К.Арендса]. – М.: Наука, 1969. – 1008 с.
3. Беруни, Абу Райхан. Книга вразумления начаткам науки о звездах / Абу Райхан Беруни; [вступ. статья, пер. и примеч. Б.А.Розенфельда и А.Ахмедова] // Избр. произв. – Ташкент: Фан, 1975. – Т. VI. – 328 с.
4. Берунӣ, Абурайҳон. Китоб–ут–тафҳим ли–авои́ли саноат–ит–танчим / Абурайҳон Берунӣ; [ба чоп тайёркунандагон А.Девонакулов, Ҷ. Мамедова, Г.Собиров]. – Душанбе: Дониш, 1973. – 285 с.
5. Берунӣ, Абурайҳон. Осор–ул–боқия / Абурайҳон Берунӣ; [ба чоп тайёркунандагон А.Девонакулов, М.Исо, О.Ҳамид, М.Бақо]. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
6. Бируни, Абу Райхан. Памятники минувших поколений / Абу Райхан Бируни; [Перевод и примечания М.А. Салье] // Избр. произв. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1957. – Т. I. – 485 с.
7. Ал–Бируни, Абу–р–Райхан Мухаммед ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Абу–р–Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал–Бируни; [перевод А.М.Беленицкого]. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – 518 с.
8. Аль-Газали, Абу Хамид. Наставление правителям / Абу Хамид аль-Газали; [перевод А.Минияновой] // Абухамид аль-Газали. Наставление правителям и другие сочинения. – М.: Ансар, 2008. – С. 7-158.

9. Гардезӣ, Абӯсаид. Зайн-ул-ахбор. (Таърихи Гардезӣ) / Абӯсаид Гардезӣ; [бо тасҳеҳу таҳшия ва таълиқи Абулхайи Ҳабибӣ]. – Техрон: Дунёи китоб, 1363. – 733 с.
10. Ғазолӣ, Имом Абӯҳомид Ҳуччатулисом Муҳаммад ибни Аҳмад. Насихат-ул-мулук / Имом Абӯҳомид Ҳуччатулисом Муҳаммад ибни Аҳмади Ғазолии Тусӣ; [бо муқаддима, тасҳеҳ ва ҳошияи Ҷалолиддин Ҳумой]. –Техрон: Маҷлис, 1315-1317. –159 с.
11. Ғазолӣ, Муҳаммад. Насихат-ул-мулук / Муҳаммад Ғазолӣ; [таҳия ва тавзеҳи Нарзуллои Назар]. –Душанбе: Ирфон, 1986. –144 с.
12. Ибн Сина, Абуали, Джузджани, Абуубайд. Жизнеописание / Абуали ибн Сина, Абуубайд Джузджани; [перевод с арабского М.Диноршоева и Т.Мардонова, комментарии М.Султонова] // Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. – Т.1. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С.55-66.
13. Асир, Ибни, Изуддин. Ториhi Комил / Изуддин ибни Асир [баргардон Ҳамид Ризо Ожир]. –Техрон: Асотир, 1382. – Ҷ.10.-С.4159-4595; Ҷ.11.-С.4597-5018; Ҷ.12.-С.5019-54-69; Ҷ.13.-С.5670-5930.
14. Ҳавқал, Ибни. Сурат-ул-арз / Ибни Ҳавқал // Сомониён дар оинаи таърих. – Ҷ.2. - Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С. 135-147.
15. Истаҳрӣ, Абӯисҳоқ Иброҳим. Мамолик ва масолик / Абӯисҳоқ Иброҳим Истаҳрӣ // Сомониён дар оинаи таърих. – Ҷ.2. - Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С. 79-101.
16. Кайкавус, Унсурмаали. Кабуснаме / Унсурмаали Кайкавус; [первод Е.Э.Бертельса] // Энциклопедия персидско-таджикской прозы. – Душанбе, 1986. – С. 13-112.
17. Кайковус, Унсурмаолӣ. Қобуснома / Унсурмаолии Кайковус; [таҳия, пешгуфтор ва тавзеҳоти Мирзо Муллоаҳмад ва Меҳрӣ Шарофова].– Душанбе: Маориф, 2016.–216 с.
18. Кайковус, Унсурмаолӣ. Қобуснома / Унсурмаолии Кайковус; [бо тасҳеҳ ва муқаддима ва ҳавошии дуктур Амин Абдулмачид Бадавӣ]. – Техрон,1335. – 242 с.

19. Кей-Кавус, Унсурмаали. Кабус Намэ / Унсурмаали Кей-Кавус; [перевод О.С.Лебедевой]. – Казань.: Тип. Имп. ун-та, 1886. — 153 с.
20. Кей-Кавус, Унсурмаали. Кабус-намэ / Унсурмаали Кей-Кавус; [перевод Е.Э.Бертельса]. – М.: Изд.АН СССР, 1953. – 138 с.
21. Масъудӣ, Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусайн. Муруҷ-уз-заҳаб ва маодин-ул-чавоҳир / Абулҳасан Алӣ ибни Ҳусайни Масъудӣ // Сомониён дар оинаи таърих. – Ҷ.2. - Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С. 103-133.
22. Кейкавус. Габуснамэ / Кейкавус. – Баку: Азербайджан, 2014. – 256 с.
23. Книга тысяча и одной ночи; [перевод с арабского М.А.Салье]. – (2-е изд.). – Душанбе: Ирфон, 1983. – Т.4. Ночи 270-434. – 400 с.
24. Муборакшоҳ, Муҳаммад бинни Мансур бинни Саъид. Одоб-ул-ҳарб ва ш-шучоъа / Муҳаммад бинни Мансур бинн Саъиди Муборакшоҳ; [ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аҳмад Сухайли Хонсорӣ]. – Техрон: Иқбол, 1346. – 586 с.
25. Наршаҳӣ, Абӯбакр Муҳаммад ибн Ҷаъфар. Таърихи Бухоро / Абӯбакр Муҳаммад ибн Ҷаъфари Наршаҳӣ; [мураттибон Ғ. Ғоибов, К. Олимов, Н. Амиршоҳӣ].– Душанбе: 2012. – 736 с.
26. Низомулмулк, Абуалӣ Ҳасан бинни Алӣ. Сиёсатнома ё Сияр-ул-мулк / Низомулмулк; [ба эҳтимоми Сайид Арраҳим Халхолӣ]. – Техрон: Хуршед, 1310. – 186 с.
27. Низомулмулк, Абӯалӣ Ҳасани Тусӣ. Сияр ал-Мулк (Сиёсатнома) / Хоҷа Низомулмулк; [ба эҳтимоми Хюберт Дорк]. – Техрон, 1367. –32 + 375 + IX с.
28. Низомулмулк. Сиёсатнома (Сайрулмулк) / Низомулмулк; [ба кӯшиши Ҷ.Шиор]. – Техрон, 1373. – 383 с.
29. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк; [бозшиносӣ, нақду таҳлил ва вероиши матн, тавзеҳот ва феҳрастҳо М.Истеъломӣ]. – Техрон, 1390.

30. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк; [ба кўшиши Абос Иқбол]. – Техрон, 1990. – 223 с.
31. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк; [ба чоп тайёркунанда А.Девонакулов]. – Душанбе: Адиб, 1989. – 200 с.
32. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк; [ба чоп тайёркунанда А.Девонакулов]. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2019. – 199 с.
33. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк; [таҳияи матн, пешгуфтор, тавзеҳот ва луғот А.Ҳочиев]. – Душанбе: Шарқи озод, 1998. – 249 с.
34. Самарқанди, Низами Арузи. Собрание редкостей или Четыре беседы / Низами Арузи Самарқанди; [перевод с персидского С.И.Баевского и З.Н.Ворожейкиной]. – М.: Изд. восточной литературы, 1963. – 174 с.
35. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола ва таълиқот / Низомии Арӯзии Самарқандӣ; [ба тасҳеҳи Аллома Муҳаммад Қазвинӣ, бо тасҳеҳи мучаддади дуктур Муҳаммад Муин, ба кўшиши Махдухт Муин]. – Техрон: Садои муосир, 1387. – Ҳаштод + 140 + 468 с.
36. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола / Низомии Арӯзии Самарқандӣ; [мураттиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони чоп Х.Шарифов, У Тоиров]. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 160 с.
37. Самарқандӣ, Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола / Низомии Арӯзии Самарқандӣ; [таҳия ва тавзеҳи Фаҳриддин Насриддинов]. – Хучанд: Ношир, 2015. – 192 с.
38. Сиасет-намэ. Книга о правлении везира XI столетия Низам ал-мулька; [перевод, введение и примечания профессора Б.Н. Заходера]. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949. – 379 с.
39. Султон, Мирзоҳасан. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ – тоҷикӣ (дар заминаи осори илмӣи асрҳои IX-XI). – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
40. Тарих-и Систан («История Систана»); [перевод, введение и комментарий А.П.Смирновой]. – М.: Наука, 1974. – 575 с.

41. Таърихи Систон // Сомониён дар оинаи таърих. – Ҷ.1 - Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С.65-90.
42. Тарихи Систон; [бо тасҳеҳ ва шарҳу ҳавошии Маликушшуаро Баҳор]. – Техрон, 1935. – 417 с.
43. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) . –Ҷ.1: [дар зери таҳрири Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А.]. – М.: Совесткая энциклопедия, 1959. – 952 с.
44. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) . –Ҷ.2; [дар зери таҳрири Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А.]. – М.: Совесткая энциклопедия, 1959. – 952 с
45. Хайям. Омар. Наврузнаме. (Повествование об истории празднования Навруза) / Омар Хайям. – Душанбе: «Адиб», 2012. – 352 с.
46. Хондамир, Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Дастур-ул-вузаро / Хондамир; [бо тасҳеҳ ва муқаддимаи С. Нафисӣ].– Техрон, 1317.–514 с.
47. Ҳоҷа Низомулмулк, Абӯалӣ Ҳасан бинни Алӣ. Сиёсатнома / Ҳоҷа Низомулмулк; [бо ҳавошӣ ва ёддоштҳо ва ишорот ва тасҳеҳи алломаи фақид Муҳаммад Қазвинӣ]. – Техрон, 1344. –11 + 293 с.
48. Ҳудуд-ул-олам: [таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор Абдучамол Ҳасанов].. Душанбе: «Бухоро», 2014. – 565 с
49. Ҷузҷонӣ, Абуумар Минҳочуддин ибни Сирочуддин. Табақоти Носирӣ / Абуумар Минҳочуддин ибни Сирочуддини Ҷузҷонӣ; [бо тасҳеҳ ва муқобала ва таҳия ва таълиқи Абдулҳай Ҳабибӣ].- Кобул, 1363. – Ҷ.1. – 501 с. 269-272
50. Ҷурфодиконӣ, Абушшараф Носеҳ. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ / Ҷурфодиконӣ Абушшараф Носеҳ; [муқаддима, таҳия, таҳия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Гиёсов]. – Хучанд: Ношир, 2013. – 420 с.

II. НАУЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА

2.1. Монографии, брошюры и статьи:

51. Абдуқодирзода, С. Андешаҳои Низомии Арӯзии Самарқандӣ оид ба моҳияти шеър ва шахсияти шоир / С.Абдуқодирзода // Номаи Донишгоҳи ДДХ ба номи акад.Б.Ғафуров. – 2015. - №4. – С.123-127.
52. Абдуллоев, С., Зоҳидов, Н. Балъамӣ, Абдулфазл Муҳаммад ибни Убайдуллоҳ / С.Абдуллоев, Н.Зоҳидов // Донишномаи Сомониён. - Ҷ.1.- Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С.60-62.
53. Абдуллоев, С.А. Исмоили Сомонӣ / С.А. Абдуллоев. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С.12.
54. Агаджанов, С.Г. Сельджукиды и Туркмения в XI-XII вв. / С.Г. Агаджанов. – Ашхабад: Ёлым, 1973. – 164 с.
55. Агаджанов, С.Г. Государство Сельджукидов в Средняя Азия в XI-XII вв. / С.Г.Агаджанов. – М: Наука, 1991. – 303 с.
56. Акбарпур, А.Ҳусайнӣ, Ф. Иртиботи дин ва давлат дар «Сиёсатнома»-и Хоҷа Низомулмулки Тусӣ / А.Акбарпур, Ф.Ҳусайнӣ // Мақолоти ҷамоии байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.38-54.
57. Алавӣ, Н. Қазоват ва додрасӣ аз дидгоҳи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ бо таъкид бар «Сиёсатнома» / Н.Алавӣ // Мақолоти ҷамоии байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.605-615.
58. Алиева, С.А. Произведение Низам ал-мулька «Сиасат-наме» в контексте персидского литературоведения 1960-1990 гг. / С.А.Алиева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – № 9(75): в 2-х ч. Ч. 1. - С. 16-20.
59. Амиршоҳӣ, Н. Мухтасаре аз таърихи падид омадан ва инкишоф ёфтани таърихнигорӣ дар миёни муслимин / Н.Амиршоҳӣ // Мирхонд. Равзату-с-сафо ғӣ сирати-л-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-худафо. – Ҷ.1. – Душанбе: Эр-граф, 2024. – С.5-200.

60. Амуйй, Ҳ., Калонтарӣ, М. Баррасии татбиқи ду сиёсатнома: «Сияр-ул-мулк» ва «Насихат-ул-мулк» / Ҳ.Амуйй, Калонтарӣ, М.// Фаслномаи тахассусии улуми сиёсӣ. – 1392. - № 22. – С. 71-102.
61. Анбаронӣ, А. Баррасии таъсирпазирии андарзномаҳои давраи исломии миёна аз мероси андарзноманависии Сосониён бо таъкид бар «Сиёсатнома»-и Хоҷа Низомулмулки Тусӣ / А.Анбаронӣ // Мақолати Ҳамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.142-167.
62. Аҳмадифар, М. Фаъолиятҳои имронӣ ва иқтисодии Амидулмулк Кундурӣ ва Хоҷа Низомулмулки Тусӣ / М.Аҳмадифар // Мақолати Ҳамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.570-585.
63. Баевский, С.И., Ворожейкина, З.Н. «Собрание редкостей» Низами Арузи Самарканди как источник по истории культуры Средней Азии и Ирана X-XII вв. (Обычаи. Реалии) / С.И.Баевский, З.Н.Ворожейкина // Палестинский сборник. Ближний Восток и Иран. Выпуск 21(84). – Л.: Наука, 1970. – С.34-45.
64. Бартольд В.В. Амр.б.Лейс / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Наука, 1971. – Т. VII. – С.484.
65. Бартольд, В.В. Бармакиды / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Наука, 1966. – Т. VI. – С. 669-674.
66. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Изд. восточной литературы, 1963. – Т. II. – Ч. 1. – С. 169-434.
67. Бартольд В.В. К истории Саффаридов / / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Наука, 1971. – Т. VII. – С.337-353.
68. Бартольд, В.В. Рецензия на книгу: F. H. Skrine and E. D. Ross, The Heart of Asia (1899) / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Изд. восточной литературы, 1963. – Т. II. – Ч. 1. – С. 627-634.

69. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Изд. восточной литературы, 1963. – Т. I. – 760 с.
70. Бахтиёрӣ, Ш., Қудратӣ, М. Ахлоқ ва мазомини ахлоқӣ дар «Сияр-ул-мулук»-и Хоҷа Низомулмулк бо таъкид ба мақулаи адолат /Ш.Бахтиёрӣ, М.Қудратӣ // Мақолоти ҷамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тўсӣ. – Машҳад, 2018. – С.24-37.
71. Беленицкий, А.М., Бентович, И.Б., Большаков, О.Г. Средневековый город Средней Азии / А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович И.Б., О.Г. Большаков. – Л.: Наука, 1973. – 394.
72. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс // Избранные труды. – М.: Изд. восточной литературы, 1960. – 556 с.
73. Бобоев, Ю.А. Древняя и средневековая культура ираноязычных народов Среднего Востока в трудах Абурайхона Бируни. – Худжанд: Нури маърифат, 2006. – 104 с.
74. Бобоев, Ю.А. Абурайхон Беруни и его эпоха / Ю.Бобоев // Ученые записки (гуманитарные науки). №8, 2004. – 119-137.
75. Бобокалонов, И. Назаре ба афкори иқтисодии ниёгон / И.Бобокалонов. – Душанбе, 1998. – 232 с.
76. Брагинский, И.С. Предисловие / И.С.Брагинский // Энциклопедия персидско-таджикской прозы. – Душанбе: Главная редакция Таджикской Советской энциклопедии, 1986.- С.3-10.
77. Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Беруни / П.Г.Булгаков. – Ташкент: Фан, 1973. – 428 с.
78. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) / И.Б.Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 294 с.

79. Бунятов, З.М. Государство Хорезмшахов-ануштегинидов (1097-1237) // З.М.Бунятов // Избранные сочинения в трех томах. – Т.3. – Баку: Элм, 1999. – С.8-145.
80. Васечко, В.Ю. Ученый в политарном социуме: сопряженность профессионального и смысложизненного дискурса / В.Ю. Васечко // Дискурс-Пи. – 2017. – С. 48-57.
81. Воскобойников, В. Ҳаками бузург / В.Воскобойников. – Душанбе: Маориф, 2015. – С.240 с.
82. Гаджиев М.С., Будаичиев А.Л., Абдуллаев М.А., Мамаев, Р.Х. Навершие булавы-шестопера из Дербента / Гаджиев М.С., А.Л. Будаичиев, М.А. Абдуллаев, Р.Х.Мамаев // МАИАСП. – 2021. – №13. – С.619-641.
83. Гелонӣ Н., Ҷазойӣ Н. Бозтобии андешаи Хоҷа Низомулмулк дар китоби «Насихат-ул-мулук»-и Ғазолӣ / Н. Гелонӣ, Н.Ҷазойӣ // Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалӣ ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.97-106.
84. Горяев, В.Г. Понятие культуры государственного управления / В.Г. Горяев // Мир науки, культуры, образования.–2012.–№4(35).–С.126– 127.
85. Гафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б.Ғ.Гафуров.–Душанбе:Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
86. Гиёсов Н. Сиёсатнома / Н.Гиёсов // Донишномаи Сомониён. Ҷ.2.- Хучанд: Нури маърифат, 2009. - С. 214-215.
87. Девонакулов, А. «Қобуснома» ва хусусиятҳои асосии он / А.Девонакулов // Мактаби советӣ, 1968, № 5. - С. 32-37.
88. Аль-Джанаби, М.М. Аль-Газали о власти / Аль-Газали // Абу Хамид аль-Газали. Наставление правителям. – М: Ансар, 2008. – С.9-11.
89. Замонвазирӣ, М., Ҳочиённаҷод, А. Таоризоти ниҳоди вазорат ва бо ниҳоди салтанат дар давраи Салҷуқиён бо таъя бар «Сиёсатнома» / М. Замонвазирӣ, А. Ҳочиённаҷод // // Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалӣ ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.401-416.

90. Зарринкӯб Р., Ҳусайнӣ С. Нақди ривоёти Хоҷа Низомулмулк дар бораи Маздак ва маздакиён / Р. Зарринкӯб, С. Ҳусайнӣ // Мақолоти ҷамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С. 705-713.
91. Зоиров, Ҳ. Номаҳои мундариҷ дар «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ [Электронный ресурс] // Номаи донишгоҳ. – 2010. – С. 45-56. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/patterns-of-epistolary-genre-in-four-talks-by-nizomi-aruzi-samarkandi> (дата обращения – 21.04.2021)
92. Зоҳидов Н. Чайхониён / Н.Зоҳидов // Донишномаи Сомониён. – Ҷ.2. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – С.462-463.
93. Зумурради, Ҳ. Нигоҳе ба «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва орои дигарон дар боби он / Ҳ. Зумурради // Баҳори адаб. – 1393. – № 24. – С.111-121.
94. История таджикского народа. Том II. Книга первая. Возникновение и развитие феодального строя (VI-XVI вв.).М.: Наука, 1964. – 492 с.
95. История таджикского народа. Том II. (Эпоха формирования таджикского народа). – Душанбе: Дониш, 1999. – 790 с.
96. История таджикского народа. Том III. (Период развития феодального общества). – Душанбе: Дониш, 2013. – 580 с.
97. Исхаки, Ю.Б. Ибн Сино и медицинская наука / Ю.Б.Исхаки . – Душанбе, Ирфон, 1984. – 176 с.
98. Исхаки, Ю.Б., Таджиев Я.Т. Очерки истории медицины Таджикистана / Ю.Б.Исхаки, Я.Т.Таджиев. – Душанбе: ТГМУ, 1993. – 136 с.
99. Каландаров, Х.С. Карматы и их влияние на политическую жизнь периода правления Саманидов и Газневидов / Х.С.Каландаров // Вестник ТГУПБП – 2014. - №2. – С.138-148.
100. Камол,Ҳ. (Ҳамзахон Камолов). Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён. Баррасиҳои ҳаводиси таърихии садаҳои VII-IX-и Хуросони

Бузург дар асоси манобеи таърихӣ / Ҳ.Камол (Ҳамзахон Камолов). – Душанбе, 2022. – 324 с.

101. Камол, Ҳ. (Камолов Ҳамзахон Шарифович), Ниязова, А.У.. Отражение истории Бармакидов в трудах академика В.В.Бартольда / Ҳ.Камол, А.У. Ниязова // Вестник ТГУПБ. - №3 (96), 2023. – С.35-43.
102. Кишоварз, З., Чилунгар, А., Ал-Қоим, А. Баррасии сиёсати Хоҷа Низомулмулки Тусӣ пиромони аснии ашрӣ ва исмоилия / З.Кишоварз, А.Чилунгар, А.Алқоим // Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С. 167-189.
103. Комилӣ, А. Илм дар замони Абӯмахмуди Хучандӣ // Маводи Ҳамоиши байналомиллалии «Мақоми Абӯмахмуди Хучандӣ дар рушди илмҳои дақиқ». – Хучанд: Нури маърифат, 2010. – С.170.
104. Крымский, А. История Персии, её литературы и дервишской теософии / М.: 1914. – Т. I, № 2. – С.63-196.
105. Леммлейн, Г.Г. Минералогические сведения в трактате Бируни // Абу–р–Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал–Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). – М.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 106–130.
106. Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низом ул-мулки Тусӣ. – Машҳад, 2018.- 776 с.
107. Мамедова, Р.Г. О языковых особенностях «Кабус-наме» / Р.Г.Мамедова // Вестник университета имени Альфреда Нобеля. Серия «Филологические науки». – 2020. – № 1(19). - С. 211-218.
108. Маточкина, А.И. Политическая теория Низам ал-мулька в трактате «Сийасет-намэ» / А.И.Маточкина // Пятые Торчиновские чтения. Философия, религия и культура стран Востока.–Спб, 2008. – С.27-32.
109. Меликсет-Бек, Л.М. Сиасат-намэ – книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька. Перевод, введение и изучение памятника и примечания профессора Б.Н.Заходера. Издание Академии наук СССР.

- М.–Л. 1949. 379 с. / Л.М.Меликсет-Бек // Известия Академии Наук Армянской ССР. Общественные науки. – 1951. – №1. – С. 95-98.
110. Мец, А. Мусульманский ренессанс / А.Мец.–М.: Наука, 1973.– 473 с.
111. Моҳузӣ, Р. Аз низомия то «Сиёсатнома»; бозхонӣ оиди дин ва дунё дар андешаи хоҷа Низомулмуоки Тусӣ / Р. Моҳузӣ // Мақолоти ҷамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.55-63.
112. Муллоджанов, С. Культ святых в Хорасане и Мавераннахре в X-XI вв. [Электронный ресурс] / Ученые записки ХГУ им. Академика Б.Гафурова. – 2013. – С.151-157. –Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kult-svyatyh-v-horasane-i-maverannahre-v-x-xi-vv>.
113. Муллоҷон, С. «Таърихи Масъуди»-и Абулфазли Байҳақӣ (муруре пиромуни сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён). – Душанбе: Ирфон, 2013. – 240 с.
114. Мухторов, А. Аз таърихи ғалабаи Исмоили Сомонӣ дар ҷанг бо Амри Лайс / А.Мухторов // Авроқи рангини таърих. – Душанбе: Деваштич, 2007. – С. 50-60.
115. Наҳвӣ, А. Нақди ривоёти «Чаҳор мақола» дар бораи зиндагонии Фирдавсӣ / А. Наҳвӣ // Ҷусторҳои адабӣ. – 1390. – №3. – С. 185-220.
116. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: История и теория / Н.Н.Негматов. – Душанбе: 1997. – 448 с.
117. Неъматов, Н.Н. Давлати Сомониён (тоҷикон дар асрҳои IX–X) / Н.Н.Неъматов.– Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.
118. Ночӣ, М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён / М.Ночӣ. – Душанбе: ЭР-ГРАФ, 2011. – 1295 с.
119. Олимҷонов, М. Абӯлӣ Муҳаммад ибни Илёс / М.Олимҷонов // Донишномаи Сомониён. - Ҷ.1.- Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С.221.
120. Раҳимов, Т.Ф., Одинаев, С.П., Қурбонмамадов, С.Х. Низомии Арӯзӣ ва «Чаҳор мақола» - и ӯ / Т.Ф.Раҳимов, С.П.Одинаев,

С.Х.Қурбонмамадов // Ахбори Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ – 2018. - №1-3. – С.19-22.

121. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2020. – Ҷ.2. – 432 с.
122. Раҳмони, Р. Народные легенды о Саманидах с точки зрения Низамулмулка как справедливого эмира / Р.Раҳмони // Саманиды и возрождение персидско-таджикской цивилизации. – Душанбе: Ниёгон, 1388 г.х. – С.578-600.
123. Саидов, А. Нақши Хоҷа Низомулмулк дар таҳкими давлатдории Салҷуқиён ва аҳамияти асари ӯ «Сиёсатнома» / А.Саидов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – №3 (70), 2017. – С. 195-200.
124. Содот, Ф., Алиободӣ, А., Вакилӣ Ҳ. Баррасии вазъияти содот ва алавиёни асри салҷуқӣ бо таъкид бар нақши Хоҷа Низомулмулки Тусӣ / Ф. Содот, А. Алиободӣ, Ҳ. Вакилӣ // Мақолоти ҳамоиши байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С. 214-231.
125. Сомонӣ, А., Ҳакимназар, М., Некхоҳ, М. Аттабр ул-масбук фи «Насиҳат ул-мулк»-и Ғазолӣ манбаи чанд ҳикоя аз «Ҳазору як шаб» / А.Сомонӣ, М.Ҳакимназар, М.Некхоҳ // Ковишномаи адабиёти татбиқӣ. – 1439. – № 29. – С. 57-82.
126. Сухарева, О.А. Ислам в Узбекистане / О.А. Сухарева. – Ташкент: Изд. АН Узб.ССР, 1960. – 88 с.
127. Турсунов, Н. Саффорӣён / Н.Турсунов // Донишномаи Сомонӣён. – Хучанд: Нури маърифат. – 2009. – С.207-212.
128. Фарҳодӣ, М., Фурузиш, С., Шаъбонӣ, Р. Табйин ва баррасии ахлоқи подшоҳӣ ва таъсири андешаҳои Ироншаҳрӣ бар ҷаҳонбинии Унсурмаолӣ дар «Қобуснома» / М.Фарҳодӣ, С.Фурузиш, Р. Шаъбонӣ // Пажӯҳишҳои эътиқодӣ-каломӣ. – 2018. №29. – С. 88-111.

129. Халилӣ, Х. Салтанати Ғазнавиён / Х.Халилӣ. – Кобул: Интишороти амирӣ, 1333. – 391 с.
130. Хисматулин, А.А. Назидательные сочинения Аль-Газали I. Насихат ал-мулук / А.А.Хисматулин // Ученые записки Казанского университета – 2013. – Том.155.кн.3.ч.2.-С.18-30.
131. Хисматуллин А.А. Аль-Газали и его «Кимийа-йи саадат» / А.А.Хисматулин // Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Кимийа-йи саадат» [Эликсир счастья]. Часть 1: Унваны 1-4. – Рукн 1; [Пер.с перс., вступ. Ст., коммент. и указ. А.А.Хисматулина]. – М.: «Ихлас», 2011. – 464 с.
132. Холики, А. К истории и этнографии таджиков X–XIII вв. (По данным письменных источников) / А.Холики. – Худжанд, 2000. – 181 с.
133. Хуросонӣ, А.М., Назрӣ, Ҷ. Ҳунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» / А.М.Хуросонӣ, Ҷ.Назрӣ. – Душанбе: Дониш, 2014. – 300 с.
134. Хусенов, Ф.Р. Отражение роли надима в дворцовой жизни в трактатах Назам ал-Мулка «Сиясатнаме» и Кайкавуса «Кабуснаме» / Ф.Р.Хусенов // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров – 2021. - №23 (68) – С.50-56.
135. Ҳасанов, А. Фарова / А.Ҳасанов // Донишномаи Сомониён. – Ҷ.2. – С.344.
136. Ҳаққӣ М. Татбиқи равоёи ҳикоётҳои муштаракӣ «Сиёсатнома» ва «Насихат-ул-мулук» / М. Ҳаққӣ // Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалӣ ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018.- С.388-400.
137. Шайхаҳмадӣ, С. Шамсӣ, З. Торихи сиёсии манотиқи шофеъинишини ғарби Ирон дар асри Хоҷа Низомулмулки Тусӣ / С.Шайхаҳмадӣ, З.Шамсӣ // Мақолоти Ҳамоиши байналмиллалӣ ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018.- С.272-284.
138. Шарипов, А.М. Таълимоти сиёсию иҷтимоии Низомулмулк дар асари ӯ «Сиёсатнома» / А.М.Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – 2019. - №1. – С.164-167.

139. Ширинзода, А.Ш. Баъзе андешаҳои Низомулмулк дар бораи давлатдорӣ, шахсият ва хислатҳои сафир дар «Сиёсатнома» / А.Ш.Ширинзода // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2018. - №4. – С.77-80.
140. Шонаҷӣ, Ғ.Ҳ. Одобӣ мулкдорӣ дар «Сиярул-мулк» ва аҳдномаи Молик Аштар / Ғ. Ҳ. Шонаҷӣ // Мақолоти ҷамоии байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.15-23.
141. Шонаҷӣ, М.М. Вазорат дар Ирон: таъдили салтанат, тавозуни қудрат / М.М.Шонаҷӣ // Мақолоти ҷамоии байналмиллалии ҳазораи Хоҷа Низомулмулки Тусӣ. – Машҳад, 2018. – С.751-756.

2.2. Авторефераты и диссертации

142. Абдуқодирзода, С. Литературное значение «Собрания редкостей» или «Четырех бесед» Низами Арузи Самарканди: автореф. дис....канд. филолог. наук: 10.01.03 / Абдуқодирзода Саидмуқаррам. – Душанбе, 2012. – 22 с.
143. Абдулатипов, У.Х. Концепция справедливости в таджикской философии IX - XI веков: авторев. дис.... канд. филос. наук: 09.00.03 / Абдулатипов Усуф Хасанович.- Душанбе, 2006. – 36 с.
144. Алиев, М. Т. Идеи воспитания в трудах Имама аль-Газали: автореф. дис....канд. пед. наук: 13.00.01 / Алиев Мирзоали Таварович. – Душанбе, 2006. – 28 с.
145. Афғонов, С. Учение аль-Газали о политике и государстве: дис....канд.философ.наук: 09.00.03 / Афғонов Сайфулло. – Душанбе, 2002. – 130 с.
146. Ахмедова, З.К. Идеи рыцарского воспитания в истории педагогической мысли таджиков: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ахмедова Зулфия Кабировна. – Душанбе, 2011. – 26 с.
147. Бабаев Ю.А. Вопросы истории и культуры народов Мавераннахр и Хорасана в трудах Абурайхона Беруни (культурологический аспект):

- дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бабаев Юсуф Абдулхатович. – Худжанд, 2006. – С. 66-67.
148. Бобоева, Н.И. Эволюция государственной власти в историческом Таджикистане (IX-XIV вв.): дис.... канд. юрид.наук: 12.00.01/ Бобоева Низорамох Идиевна. – Душанбе, 2014. – 202 с.
149. Джавади, Г. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности: дис....канд.ист.наук:07.00.02 / Голамреза Джавади. – Душанбе, 2004. – 154 с.
150. Каландаров, Х.С. Исмаилизм и персидско-таджикская литература X-XII вв. (К проблеме взаимодействия религиозного и художественного мышления): дис.... докт. филолог. наук: 10.01.03 / Каландаров Хоким Сафарбекович. – Душанбе, 2014. – 324 с.
151. Камолова, Х.К. Проблемы политической этики в трудах таджикских мыслителей X-XI вв: дис....канд.фил.наук:10.01.03 / Камолова Хосият Курбоналиевна. – Душанбе, 2006. – 159 с.
152. Куканов, А. З. Форма правления государства Таджикистан: историко-теоретическое исследование: 12.00.01 дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Куканов Айниддин Зайниддинович. – Душанбе, 2012. – 22 с.
153. Муллоджонов, С.К. Влияние религиозного фактора на социально-экономическую жизнь Хорасана и Мавераннахра (X – XI вв): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Муллоджонов Сайфулло Кучакович. – Душанбе, 2015. – 349 с.
154. Муродов, Х.Г. Художественное изображение лошади в истории таджикской литературы: автореф. дис. ...д-ра филол. наук: 10.01.13. – Душанбе, 2010. – 41 с.
155. Ниёзова, М.Т. Муқоисаи шахсияти таърихии Абӯалӣ ибни Сино бо образи ривоятию бадеии ӯ: автореф. дис.... барои дарёфти дараҷаи илмий н.и.ф: 10.01.03 / Ниёзова Маҳина Тешаевна. – Душанбе, 2018. – 47 с.

156. Раджабова, Д.К. Историческая эволюция народного костюма таджиков (трансформация верхней одежды): дис....канд.ист. наук: 07.00.02 / Раджабова Дилафруз Кудратшоевна. – Душанбе: 2016. – 169 с.
157. Садриддини, А. Нақши Низомулмулк дар низоми идории ҷамъияти ва сиёсии давлати Салҷуқиён: дис.... барои дарёфти дараҷаи илмии н.и.т: 07.00.02 / Садриддини Айниддин. – Бохтар, 2020. – 197с.
158. Сайдуллаева, Г.Р. Этические взгляды Кайковуса: автореф. дис....канд.филос.наук: 09.00.03 / Сайдуллаева Гульнора Рафиевна. – Душанбе, 2000. – 21с.
159. Сатывалдиев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока (на примере «Кабуснаме», «Сиясатнаме», «Синдбаднаме»): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01/ Сатывалдиев Рустам Шарофович. – Душанбе, 1998. – 358 с.
160. Сафаров, И.Д. Правовая система государства Саманидов (IX-XI вв.): дис....канд. юрид. наук: 12.00.01. – Душанбе, 1998. – 195 с.
161. Сахеби, Б.М.М. Градостроительство Мавераннахра и Хорасана в IX - начале XIII веков: дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02 / Сахеби Базаз Мансурех Мохаммадхосейн. – Душанбе, 2014. – 189 с.
162. Турсунов, Г.А. Жанр рассказа и его развитие в персидско-таджикской литературе (IX – XII вв.): дис.... канд. филолог. Наук: 10.01.03 / Турсунов Голиб Абдусобирович. – Душанбе, 2018. – 163 с.
163. Усанов, Р.Т. Идея ненасилия в этических учениях таджикских мыслителей (X-XII ВВ.): автореф. дис....канд.филос.наук: 09.00.03 / Усанов Равшан Тураявич. – Душанбе, 2006, 23 с.
164. Хамедреза, Т. М. История развития материальной и духовной культуры Мавераннахра и Хорасана в IX-XII вв.: дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02/ Хамедреза Тавоссали Мохаммадали. – Душанбе, 2010. – 173 с.

165. Ходжаев К.Т. Педагогические взгляды мыслителей таджикского народа в XI веке: автореф. дис.... док.пед.наук: 13.00.01 / Ходжаев Курбон Тоирович. – Душанбе, 2006. – 40 с.
166. Хусенов, Ф.Р. История развития дворцовых церемоний в Мавераннахре и Хорасане (IX начало XIII вв.): дис....канд.ист.наук: 07.00.02 / Хусенов Фаррух Рахимович. – Худжанд, 2016. – 173 с.
167. Шарипов, М.М. Этапы военно-политической деятельности госуларства Гуридов (1148-1215 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 5.6.1 / Шарипов Мухаммад Марупович. – Худжанд, 2021. – 187 с.
168. Шарифова, М. Ташаккулёбии фарҳанги халқи тоҷик дар асрҳои IX-X: дис....н.и.т: 07.00.02 / Шарифова Макнуна. – Душанбе, 2020. – 164 с.

III. ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЫ

3.1. Источники

169. Рахмон, Эмомали. Послание к Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.04.2014 / Эмомали Рахмон // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prezident.tj/ru/city-news/270> (дата обращения – 23.04.2021)
170. Алӣ Фараҷ Занҷонӣ. – [Электронный ресурс]: // https://fa.wikipedia.org/wiki/اخی_فرج_زنجانی (дата обращения – 26.03.2022).
171. Амид, Хусайн. Фарҳанги форсӣ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https:// vajebyab. com/amid](https://vajebyab.com/amid) (дата обращения – 26.04.2023).
172. Ахметова Э. Переводы 15-й главы Кабус-наме [Электронный ресурс] / Э.Ахметова. – Режим доступа: http://samlib.ru/e/ elxfira_a/ kabusname-15.shtml (дата обращения – 01.05.2023).
173. История Табари. Избранные отрывки; [перевод с арабского В.И.Беляева с дополнениями О.Г.Большакова и А.Б.Халидова] // [Электронный ресурс]. – Ташкент, 1987. – 470 с. – Режим доступа: https://vk.com/doc358527_437657936?hash=hZFC0A675avC0d6rL3XMIU0AyXGhisBavI5qkVkJzZo (дата обращения – 03.05.2023).

174. Муин, Мухаммад. Фарҳанги забони форсӣ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https:// vajebyab. com/muin/](https://vajebyab.com/muin/)(дата обращения – 08.05.2023).
175. Перевод недостающего 23 главы «Кабус-Наме» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://antik.ws/?p=3853> (дата обращения – 15.05.2023).
176. Ас-Саби, Хилал. Установления и обычаи двора халифов. Русум дар ал-халифа [Электронный ресурс] / Хилал-ас-Саби [перевод И.Б. Михайловой]. – Режим доступа: [https://www.vostlit.info/Texts/rus9/ Sabi/frameset3.htm](https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Sabi/frameset3.htm) (дата обращения – 14. 11.2020).
177. Ат-Танухӣ, Мухсин ибн Алӣ. Ал-фараҷ баъд-аш-шиддат [Электронный ресурс] / Мухсин ибн Алӣ ат-Танухӣ [подготовка текста Абдуш Шалҷӣ]. – Бейрут, 1398 (1978). – Режим доступа: <https://al-maktaba. org/book/12828> (дата обращения – 22.05.2023).

3.2. Научная литература

178. Абуали Шайх ибн Иброҳим [Электронный ресурс] / Режим доступа: [https:// vajebyab.com/dehkhoda/C-332?q=شقيق%20ابن%20ابراهيم](https://vajebyab.com/dehkhoda/C-332?q=شقيق%20ابن%20ابراهيم) (дата обращения – 12.11.2022).
179. Андешаҳои иҷтимоӣ сиёсии Низомулмулк ва Унсурулмаолии Кайковус [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://tojikon.net/articles/924-andesha-oi-i-timoiyu-siyosii-nizomulmulk-va-unsurulmaolii-kaikovus.html>. дата обращения – 13.03.2020).
180. Бурҷи нақорахона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https:// fa.wikipedia.org/wiki/برج-نقاره-خانه](https://fa.wikipedia.org/wiki/برج-نقاره-خانه). (дата обращения – 21.10.2020).
181. Деххудо, А. Камони гурӯҳа [Электронный ресурс] / А. Деххудо // Луғатнома. – Режим доступа: <https://vajebyab.com/dehkhoda/کمان-گروهه> (дата обращения – 17.03.2019).
182. Деххудо, А. Оли Баромака [Электронный ресурс] / А. Деххудо // Луғатнома. – Режим доступа: <https://www.vajebyab.com/dehkhoda/آل+برمک>. (дата обращения – 15. 04. 2021).

183. Лук-праца // Энциклопедия вооружений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://enc_weapon.academic.ru/46469. (дата обращения – 29.01.2020).
184. Лук-праца из Таджикистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://forum.guns.ru/forummessage/123/348433>. (дата обращения – 22.05.2023).
185. Муборакиён, С.М. Масъалаҳои шеърҳои мусикӣ ва арӯз дар «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус [Электронный ресурс] / С.М.Муборакиён // Вестник педагогического университета. – 2015. – С. 170-175. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/poetry-music-and-arud-questions-in-unsur-al-maali-keikavus-s-qabusnameh>. (дата обращения – 19.08.2021).
186. Муллоджанов, С. Культ святых в Хорасане и Мавераннахре в X-XI вв. [Электронный ресурс] / Ученые записки ХГУ им. академика ободжона Гафурова. – 2013. – С.151-157. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kult-svyatyh-v-horasane-i-maverannahre-v-x-xi-vv>. дата обращения – 22.05.2023).
187. Пауль, Ю. Алптегин в «Сиясатнаме» [Электронный ресурс] / Ю.Пауль // Афганистан. – 2018. – Выпуск 1. – №1. – Режим доступа: <https://www.eupublishing.com/doi/full/10.3366/afg.2018>. (дата обращения – 30.01.2022).
188. Саччодӣ, С. Оли Буя [Электронный ресурс] / С.Саччодӣ // Донишномаи бузурги исломӣ. Ҷ.1. – Режим доступа: <http://lib.eshia.ir/23022/1/388>. (дата обращения – 31.03.2023).
189. Фузайл бинни Айёз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://wiki.ahlolbait.com/فضيل_بن_عياض. (дата обращения – 31.03.2023).
190. Фузайл ибни Айёз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vajehyab.com/dehkhoda/فضيلبن20%بن20%عياض?q=فضيل>. (дата обращения – 12.09.2022).

191. Ҳотами Асам [Электронный ресурс]. Режим доступа: [https://tg.wikipedia.org/wiki/ Ҳотами Асам](https://tg.wikipedia.org/wiki/Ҳотами_Асам). (дата обращения – 05. 08. 2018).
192. Шахназарова, Л. Кабуснаме настольная книга правителей: [Электронный ресурс] / Л. Шахназарова. – Режим доступа: <https://nuz.uz/kolumnisty/6734-kabus-name-nastolnaya-kniga-praviteley.html>. (дата обращения – 07.07.2017).

**ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ВЫВОДЫ ДИССЕРТАЦИИ
НАШЛИ ОТРАЖЕНИЕ В СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ АВТОРА**

**1. Статьи в рецензируемых научных журналах ВАК при
Президенте Республики Таджикистан и ВАК МОН Российской
Федерации:**

- [1-А] Бурҳонов, С. Инъикоси антропонимикаи асримиёнагии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.Бурҳонов // Паёми ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2014. – № 2 (63). – С.176-182.
- [2-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси унсурҳои фарҳанги модии тоҷикон дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ / С.С.Бурҳонов // Аҳбори ДДҲБСТ – 2015. - №2. – С.28-33.
- [3-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси воқеаҳои таърихӣ дар номаҳои замон (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ) / С.С.Бурҳонов // Номаи Донишгоҳ – 2015. - №4. – С.55-59.
- [4-А] Бурҳонов, С.С. Инъикоси русуми давлатдорӣ Сосониён дар «Насиҳат-ул-Мулук»-и Муҳаммад Ғазолӣ / С.С.Бурҳонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ – 2020. - №3. – С.284-289.
- [5-А] Бурҳонов, С.С. Значение двух рассказов из «Сиясатнаме» Низам ал-мулька в изучении уровня материльной культуры Мавераннахра и

Хорасана X-XI вв. / С.С.Бурхонов // Номаи Донишгоҳ – 2023. - № 1 (74). – С.22-30.

В других изданиях:

- [6-А] Бурхонов, С.С. Мақоми шеърӯ шоирӣ дар дарбори ҳокимони Мовароуннаҳру Хуросони асрҳои X-XII (дар асоси маълумоти «Чаҳор мақола») / С.С.Бурхонов // Усмонҷон Ғаффоров – устод, олим, адиб ва ходими ҷамъиятӣ. – Хучанд:Ношир, 2015. – С.495-501.
- [7-А] Бурхонов, С.С. Нақши дабирон дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ. / С.С.Бурхонов // Соҳибхирад: Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор Сайдулло Абдуллоев. – Хучанд:Меъроҷ, 2015. – С.346-352.
- [8-А] Бурхонов, С.С. Фаъолияти табибони Мовароуннаҳру Хуросон дар дарбори ҳокимони асрҳои X-XII (мувофиқи ахбори «Чаҳор мақола») / С.С.Бурхонов // Масъалаҳои мубрами таърих ва фарҳанги тоҷикон. Маҷмӯаи мақолаҳои муҳаққиқони ҷавон. Барориши 1. – Хучанд: Меъроҷ, 2015. – С.18-27.
- [9-А] Бурхонов, С.С. Отражение достохвальных качеств правителя и традиций таджикской государственности в «Сиасетнаме» Низам - аль – Мулька. / С.С.Бурхонов // Гуманитарный трактат – 2017. - №8. – С.31-35.
- [10-А] Бурхонов, С.С. Тасвири анъанаҳои нома ва номанигорӣ дар «Чаҳор мақола» - и Низомии Арӯзии Самарқандӣ. / С.С.Бурхонов // Маводи конфронси устодон ва магистрантон бахшида ба рӯзи криминалистикаи тоҷик таҳти унвони «Рушди криминалистика дар ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ-иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ

Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.2016». – Хучанд:Точ-принт, 2017. – С.195-211.

- [11-A] Бурхонов, С. Отражение традиции отмечаия праздников Навруз и Михрган в «Сиасет-намэ» Низам-аль-Мулька. / С.Бурхонов // Сборник статей научно-информационного центра «Знание» по материалам XXI международной заочной научно-практической конференции: «Развитие науки в XXI веке» 3 часть. – Харьков: научно – информационный центр «Знание», 2017. – С.5-9.
- [12-A] Бурхонов, С. Нигоҳе ба баргузории базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома» - и Унсурулмаолии Кайковус). / С.Бурхонов // Маводи он-лайн ва офф-лайн анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии апрелӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами улуми иҷтимоӣ-гуманитарӣ, риёзӣ ва дақиқ дар замони муосир». – Панҷакент: Махзани илм, 2021. – С.813-817.
- [13-A] Бурхонов, С. Нигоҳе ба таомули ҳӯрокхӯрӣ, шаробнӯшӣ ва баргузории базмҳои бошукӯҳ дар дарбори ҳокимони асримиёнагӣ (дар асоси маълумоти «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус) / С.Бурхонов // Конференсияи ҷумҳуриявӣ IV илмӣ-амалии донишҷӯён, магистрантҳо ва аспирантону унвонҷӯёни Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ дар мавзӯи «Илм-асоси рушди инноватсионӣ».– Душанбе. – 2019. – С. 105-111.
- [14-A] Бурхонов, С.С. Унсурмаали Кайкавус о султани Махмуде Газнави. / С.С.Бурхонов // Материалы научно-практической международной конференции «Актуальные проблемы истории, истории культуры, историографии и источниковедения истории народов Средней Азии» в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент, в честь 60-летия доктора исторических наук, профессора Вохидова Шодмона Хусейновича. Пенджикент, 2021. – С.121-124

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Бурхонова Саидорифа Саидмухаммадовича на тему «Отражение средневековой истории и культуры таджикского народа в персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведениях XI-XII вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 6.1.5 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования

Целью настоящего диссертационного исследования является изучение и анализ персидско-таджикских назидательных историко-литературных произведений XI-XII вв. в качестве исторических источников, выявление их значимости в изучении истории и культуры таджикского народа, введение в научный оборот тех сведений, которые не встречаются в других источниках.

Объектами работы являются «Кабус-наме» Унсурмаали Кайкавуса, «Сиясат-наме» Низам ал-мулька, «Насихат-уль-мулук» Мухаммада Газали и «Чахор макола» Низами Арузи Самарканди.

Методологическая основа диссертации базируются на использовании сравнительно-исторического, историко-теоретического и критическо-сопоставительного методов анализа.

Источниковедческая база исследования чрезвычайно широка и помимо объектов работы, охватывает средневековые сугубо исторические произведения, а также географические дорожники, разного рода энциклопедии и словари (фарҳанги).

Научная новизна диссертации заключается в том что, она является по сути первым исследованием в отечественной исторической науке, в которой сделана попытка комплексного изучения названных произведений в качестве источников по истории и культуре таджикского народа.

В результате исследования выяснилось, что объекты диссертации несмотря на свою принадлежность к литературному жанру прозы, могут выступить в качестве являются исторических источников. Их сведения о

политической истории, материальной и духовной культуре таджиков, несмотря на свою фрагментарность и малочисленность, порой имеют уникальный характер и проясняют до сего неизвестные факты, в других случаях дополняют уже известную картину. Их информация о культуре государственного управления в большинстве своем в других произведениях не встречаются. Они не только раскрывают взгляды авторов произведений на данный вопрос, но и представляют ясную картину традиций таджикской государственности.

Диссертация имеет и широкое практическое значение, в том числе она может послужит примером для использования литературных произведений в качестве объектов исторических исследований, её данные могут быть использованы для написания трудов по истории и культуре, а также истории государственного управления таджикского народа, разработке и проведении различных курсов для студентов и соответствующих специальностей и слушателей курсов подготовки кадровых ресурсов государственной службы.

Ключевые слова: Унусурмаали Кайкавус, Низам ал-мульк, Мухаммад Газали, Низами Арузи Самарканди, «Кабус-наме», «Сиясат-наме», «Насихат-уль-мулук», «Чахор макола», письменные источники, назидательная литература, средневековье, политическая история, культура управления государством, материальная культура, духовная культура, правитель, подданные, архитектура, одежда, наука, поэзия, суфизм.

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи Бурхонов Саидориф Саидмуҳамадович дар мавзун «Инъикоси таърих ва фарҳанги асримиёнагии халқи тоҷик дар андарзномаҳои таърихию адабии форс-тоҷики асрҳои XI-XII» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих, аз рӯи ихтисоси 6.1.5 - Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Мақсади диссертатсияи мазкур омӯختан ва таҳлили асарҳои андарзии таърихию адабии форс-тоҷики асрҳои XI-XII ба сифати сарчашмаи таърихӣ, муайянкунии аҳамияти онҳо дар раванди омӯзиши таърих ва фарҳанги халқи тоҷик ва ба гардиши илмӣ ворид намудани ҳамон маълумотҳои онҳо, ки дар дигар сарчашмаҳои ба назар намерасанд, ба шумор меравад.

Ба сифати объекти рисолаи илмӣ «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Насиҳат-ул-мулк»-и Муҳаммади Ғазолӣ «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ баромад мекунад.

Асоси методологии рисоларо истофадабарии усулҳои таҳлил, қиёсӣ-таърихӣ, таърихӣ-назариявӣ ва танқидӣ-қиёсӣ ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи сарчашмавии диссертатсия басо фарох буда, ба ғайр аз объектони қор боз асарҳои асримиёнагии сирф таърихӣ, рисолаҳои ҷуғрофӣ, донишномаҳои мухталиф ва фарҳангҳоро фаро мегиранд.

Навоварии диссертатсия дар он аст, ки дар он аввалин маротиба дар илми таърихнигории ватанӣ кӯшиши омӯзиши ҳаматарафи асарҳои номбурда ба сифати сарчашмаҳои муҳим оид ба таърих ва фарҳанги халқи тоҷик анҷом ёфтааст.

Дар натиҷаи таҳқиқот муайян гардид, ки объектҳои диссертатсия ба мансубияташон ба жанри насри адабӣ нигоҳ накарда, ба ҳайси сарчашмаҳои таърихӣ баромад карда метавонанд. Маълумоти онҳо доир ба таърихи сиёсӣ ва фарҳанги моддию маънавии халқи тоҷик ба парешонию камшуморагиашон нигоҳ накарда, дар баъзе ҳолатҳо назир надоранду ба

масъалаҳои то ба ҳол номаълум равшанӣ меандозанд, дар дигар ҳолатҳо бошад, ахбори маълумро пурра мекунанд. Ахбори онҳо роҷеъ ба фарҳанги давлатдорӣ қариб, ки дар дигар асарҳо дучор намеоянд. Онҳо на танҳо дидгоҳи муаллифони асарҳоро ба масъалаи мазкур баён менамоянд, балки русуми давлатдорӣ тоҷиконро равшан месозанд.

Диссертатсия ҷанбаи амалии фарох низ дорад. Онро ба сифати роҳнамо барои истифодарии осори адабӣ, объекти таҳқиқотҳои сирф таърихӣ, маълумоташро барои навиштани асарҳо оид ба таъриху фарҳанг ва русуми давлатдорӣ халқи тоҷик, инчунин коркарду гузаронидани курсҳои мухталиф барои донишҷӯёни ихтисосҳои мувофиқ ба рисолаи илмӣ, шунавандагони захираҳои кадрӣ идоракунии давлатӣ истифода бурдан мумкин аст.

Вожаҳои калидӣ: Унсурмаолии Кайковус, Низомулмулк, Муҳаммади Ғазолӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Насиҳат-ул-мулк», «Чаҳор мақола», сарчашмаҳои хаттӣ, андарзномаҳо, асрҳои миёна, таърихи сиёсӣ, фарҳанги давлатдорӣ, фарҳанги моддӣ, фарҳанги маънавӣ, подшоҳ, раъият, меъморӣ, сару либос, илм, назм, тасаввуф.

ANNOTATION

**on the dissertation of Burkhonov Saidorif Saidmuhamadovich on the topic
"Reflection of the medieval history and culture of the Tajik people in the
Persian-Tajik edifying historical and literary works of the 11th-12th centuries"
for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 6.1.5 -
Historiography, source studies and methods of historical research**

The purpose of this dissertation is to study and analyze Persian-Tajik instructive historical and literary works of the 11th-12th centuries as historical sources, to identify their significance in the study of the history and culture of the Tajik people, and introducing those information into scientific circulation which can not be found in other sources.

The objects of the work are "Kabus-name" by Unsurmaoli Kaikovus, "Siyasat-name" by Nizam al-mulk, "Nasihah-ul-muluk" by Muhammad Ghazali and "Chahor makola" by Nizami Aruzi Samarqandi.

The methodological basis of the dissertation is based on the use of comparative-historical, historical-theoretical and critical-comparative methods of analysis.

The source base of the research is extremely wide and, in addition to the objects of work, covers medieval purely historical works, as well as geographical road maps, various types of encyclopedias and dictionaries (culture).

The scientific novelty of the dissertation includes that it is essentially the first research in domestic historical science, in which an attempt was made to comprehensively study the named works as sources on the history and culture of the Tajik people.

As a result of the study, it was found that the objects of the dissertation, despite of their belonging to the literary genre of prose, can act as historical sources. Their information about the political history, material and spiritual culture of the Tajiks, despite of their fragmentary nature and small number, sometimes have a unique character and clarify previously unknown facts, in other cases they complement the already known picture. Their information

about the culture of public administration is mostly not found in other works. They not only reveal the views of the authors of the works on this issue, but also present a clear picture of the traditions of Tajik statehood.

The dissertation also has wide practical significance, by the way can serve as an example for the use of literary works as objects of historical research, its data can be used to write works on history and culture, as well as the history of public administration of the Tajik people, the development and conduction of various courses for students and relevant specialties and students of courses for training human resources of the civil service.

Keywords: Unusurmaali Kaykavus, Nizam al-mulk, Muhammad Ghazoli, Nizami Aruzi Samarqandi, "Qabusname", "Siyasatname", "Nasihatul-muluk", "Chahor makola", written sources, didactic literature, Middle Ages, political history, culture of government, material culture, spiritual culture, ruler, subjects, architecture, clothing, science, poet